

प्रेस स्वतन्त्रताको व्यावसायिक र राजनीतिक सन्दर्भ

भास्कर गौतम

लहानकी एक युवती निकै उदास र हतास मुद्रामा काठमाडौँमा देखिइन् । अर्की युवती कौशिल्यादेवी साहको दारुण अवस्थाले उनमा छटपटाहट छाएको थियो । स्थानीय नेता, सेना एवं व्यापारीहरूबाट नृशंस रूपमा बलात्कृत कौशिल्यादेवीलाई उद्धार गर्ने, मुक्त गरेर न्याय दिलाउने, भेउ नपाएकोले उनी व्यग्र थिइन् । बलात्कारको कहालीलाग्दो तथ्य बाहिर ल्याउन कौशिल्यादेवीले गोलबजार (सिरहा) मा एक पत्रकार सम्मेलन गरिन् । पत्रकार सम्मेलनमा ठूलो हिम्मत जुटाएर आँखाभरि आँशु भाउँ आफू यौन पिपासुहरूबाट बलात्कृत भएको व्यथा उनले न्याय याचनाका लागि सार्वजनिक गरेकी थिइन् । सञ्चारकर्मीमार्फत न्यायको लागि गुहार मागिरहँदा केही साताअघि मात्र शङ्कास्पद रूपमा मारिएका अपहरणकारी आनन्द यादव, बलात्कारी सोनेलाल एवं सेनाका अधिकृतलगायत अन्य धेरै यौन शोषकबारे कौशिल्यादेवीले सङ्केत गरिन् । पत्रकार सम्मेलनपछि यो भयावह चित्कार कुनै पनि सञ्चारकर्मीले टिपेनन् । न्यायको लागि गरिएको यही कारुणिक क्रन्दन कसैले नसुनेपछि ती महिला व्यग्र, निराश एवं व्याकुल थिइन् ।

कुनै स्थानीय/राष्ट्रिय मिडियामा कौशिल्यादेवीको 'आवाज' ले किन ठाउँ पाएन ? करिब १४ वर्षकी बालिकाले जुटाएको साहस सितैमा किन खेर गयो ?, सङ्क्षिप्तमा उनको दारुण अवस्था र कारुणिक चित्कारभन्दा राजनीतिक-सामाजिक अवस्था पत्रकारहरूको लागि गहृङ्गो भएकोले नै यति बीभत्स काण्ड मिडियाको

लागि विषयवस्तु बन्न सकेन । सुरक्षित आश्रय स्थलको खोजीमा भौतारिँदै उनी उदयपुर पुगेपछि भने २०६४ पुस ४ को अङ्कमा 'सेनाद्वारा बालिकाको सामूहिक बलात्कार' शीर्षकमा जनआस्थाले एउटा समाचार छाप्यो (जनआस्था २०६४) ।

सो सम्मेलन २०६४ मङ्सिरमा गोलबजारमा नेकपा (माओवादी) को भातृ सङ्गठन योङ्ग कम्युनिस्ट लिग (वाइसीएल) को संरक्षणमा भएको थियो । कौशिल्यादेवीलाई अपहरण गर्ने आनन्द यादव प्रारम्भमा नेकपा (माओवादी) मा थिए । माओवादीले उनलाई पार्टीमा बसेर सुराकी गरेको आरोपमा कारवाही गर्‍यो । त्यसपछि उनी तराई जनतान्त्रिक मुक्ति मोर्चा (ज्वाला सिंह) सँग आवद्ध भए । प्रहरी, सशस्त्र र सेनासँगको उनको साँठगाँठको कारण त्यहाँबाट पनि उनी निकालिए । पछि विभिन्न प्रकारको अपहरण र अनैतिक गतिविधिमा संलग्न रहेको आरोप उनीमाथि थियो । कौशिल्यादेवीका बलात्कारीहरू सार्वजनिक हुने डर भएकोले यादवलाई २०६४ मङ्सिरमा प्रहरीले हत्या गरेको अनुमान गर्ने पत्रकारहरूको लहानमा कमी छैन । यादवको हत्या माओवादीले नै गरेको हो भनी ठोकुवा गर्नेहरू पनि प्रशस्तै छन् ।

संयोग भनौं, सो पत्रकार सम्मेलनको केही समयपछि लहान जाने मौका मिल्यो । काठमाडौँमै छँदा केही खोजखबरपछि कौशिल्यादेवी महिला मानव अधिकारकर्मीको संरक्षणमा रहेको थाहा थियो । उनको शारीरिक स्थिति निकै नाजुक भएकोले बेलाबेला विराटनगरमा स्वास्थ्य उपचार भइरहेथ्यो । ज्यान बचाउन गोप्य खोपीमा कतै उनलाई राखिएको थियो । केही मानव अधिकारवादी वकिलहरूले कानूनी प्रक्रिया बढाउन छानबिन जारी राखेका थिए । यद्यपि मिडियामा केही नआएकोले ताज्जुब बनाइरह्यो । लहान पुग्नासाथ कौशिल्यादेवीबारे सञ्चारकर्मीहरूसँग खोजिनिती गर्दा पत्रकारहरूको उत्तर यस्तो थियो^१:

- सीधा कुरा गर्ने हो भने ज्यानको डर भएकोले केही नलेखेको हो । नेताहरू, सेना एवं व्यापारी यो काण्डमा संलग्न छन् । माथिकाहरूको संरक्षण पनि छ ।
- पूरै कथा सुन्दा युवतीको चरित्र शङ्कापद देखियो । उनको कुरामा विश्वास लागेन ।
- नेकपा (माओवादी) को राजनीतिक स्वार्थअनुसार पत्रकार सम्मेलन भएकोले हामीले केही पनि लेखेनौं ।

^१ यस विषयमा २०६४ पुसमा सिरहा जिल्लाका सात जना पत्रकारहरूसँग खोधखोज गरिएको थियो ।

- व्यक्तिगत रूपमा यति ठूलो जोखिम मोल्न हामी तयार छैनौं । हाम्रा मिडियाले कहिले पनि हाम्रो पीरमर्का र काम गर्ने कठिनाइ बुझेका छैनन् । अनि कसरी यहाँका शक्तिशालीहरूको विरुद्धमा केही लेख्न सक्छौं ?

सञ्चारकर्मीहरूको यस्ता स्वीकारोक्तिले विलखबन्दमा पायो । यी उत्तरले उनीहरू स्रोत र साधनको अभाव एवं व्यक्तिगत जोखिम मोलेर काम गरिरहेको तथ्य उजागर त गर्छन् नै, जटिल सामाजिक परिस्थितितर्फ पनि सङ्केत गर्छ । आपसी राजनीतिक स्वार्थको टकराव, सेवाको नाममा राज्य संयन्त्रबाट हुने शोषण, सेवा प्रदायकबाट सर्वसाधारणलाई हुने खतरा, कानूनविहीन अवस्था आदि विकराल सामाजिक परिवेश सहजै अनुभूत गर्न सकिन्छ । यी उत्तरले जटिल स्थितिमा मिडिया कसरी समर्पणकारी अवतारमा रूपान्तरित हुन्छ, त्यो बुझ्न पनि सघाउँछ ।

तथापि कौशल्यादेवी साहको बलात्कार एउटा यस्तो काण्ड हो जसबारे लेख्ने साहस जुटाएको भए मिडियाले अन्यायमा परेकी युवतीको उद्धारको लागि बहुपक्षीय हिसाबले सघाउन सक्थ्यो । राजनीतिक स्वार्थहरूलाई छताछुल्ल पार्न सक्थ्यो । राज्यको खोक्रोपन एवं सुरक्षा दिलाउने दावी गरिरहेकाहरूको अनियमिततालाई सार्वजनिक बहसमा ल्याउन सक्थ्यो । स्थानीय साँठसाँठमा निर्माण भएको अन्यायपूर्ण शक्ति-सम्बन्धलाई नङ्ग्याउन सम्भव हुन्थ्यो । सबैभन्दा प्रमुख कुरा एउटा 'आवाजहीनको आवाज' ले मिडियामार्फत न्याय पाउने सम्भावना बढेर जान्थ्यो । तर यी सबै सम्भावनाहरूलाई धेरै पछाडि धकेल्दै एउटा बालिकाले न्यायको लागि गरेको कारुणिक याचना उनको लागि पुनः अर्को सङ्घर्षपूर्ण गोरेटोतर्फ ठेलियो ।

मिडियामा समाचार आउन नसकेको वास्तविकताले सञ्चारकर्मीलाई आहत तुल्याएको देखिएन । उनीहरूको लागि यो लामो शृङ्खलाको एउटा घटना जस्तै थियो । खोतल्दै जाँदा यस्तै प्रकृतिको वा मिल्दाजुल्दा घटना धेरै हुने उनीहरू बताउँछन् । "पत्रकारहरूको आफ्नै समस्यालाई यथोचित ठाउँ दिन नसकेको मिडियाले अरूको आवाजलाई स्थान दिएन त के भो" भन्ने पनि सञ्चारकर्मीहरूको तर्क रह्यो । अर्थात् अन्य धेरै क्षेत्र जस्तै मिडियाको विश्वसनीयता स्वयं मिडियाकर्मीहरूको लागि समेत डिङ हाक्ने माध्यम मात्र बनेको छ । जसरी सर्वसाधारणको दैनिक जीवनयापन सुरक्षित छैन त्यसरी नै अनेकौं असुरक्षावीच सञ्चारकर्मीहरू क्रियाशील छन् । परिणाम गहन विषयवस्तुले यथोचित ठाउँ पाएका छैनन् ।

सिद्धान्ततः मिडियाको सम्पादकीय स्वतन्त्रता वा तटस्थता भनेको राज्यको स्वार्थ, राजनीतिक दल वा अन्य निहित स्वार्थ, व्यापारिक र वाणिज्य स्वार्थ (विज्ञापन दातालगायत), पत्रकारहरूका मित्र र पत्रकारका आफ्नै पूर्वानुमान एवं पुरातन मान्यताबाट मुक्त रहनु हो (मूर्धी सन् २००४) । तर यो काल्पनिक अवस्था मात्र हो, जुन व्यवहारमा पाइन्न । कौशिल्यादेवीको दृष्टान्तले बताउँछ, व्यवहारमा व्यावसायिक एवं राजनीतिक सन्दर्भसँग मिडियाको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित हुने भएकोले पाठकले अपेक्षा गरेको तटस्थ एवं निष्पक्ष भूमिका सापेक्षित हुन्छ । अर्थात् धेरै राम्रो काम गरेमा मिडिया वस्तुनिष्ठ हुनसक्छ, निष्पक्ष एवं तटस्थ भने हुन्न । कारण समाचार उत्पादनको सामाजिक-साङ्गठनिक संरचना, सञ्चारकर्मीको सांस्कृतिक दृष्टिकोण एवं मिडियाको अर्थ-राजनीतिक स्वार्थले प्रत्येक विषयलाई प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् ।^२

कौशिल्यादेवी महिला (अभक्त्यसमा पनि १४ वर्षकी बालिका) भएकोले पुरुष सञ्चारकर्मीले हेर्ने दृष्टिकोणमा त्रुटि भएकै कारण उनको चरित्रमा पूर्व शङ्का गरियो । बालिका बलात्कृत हुनुको पीडालाई पुरुष सञ्चारकर्मीले अनुभूत गर्न सकेनन् । त्यसैले बलात्कार जस्तो हम्मसेसी सार्वजनिक नगरिने वीभत्स तथ्यलाई बालिकाले बाहिर ल्याउन चाहँदासमेत सुनुवाइ भएन । सञ्चारकर्मीले सर्वसाधारणलाई सुसूचित गर्न नभएर सूचना प्रवाह नगर्न 'पहरेदार' को भूमिका खेले । यो काण्डमा अपराधीको रूपमा सेनाको संस्थागत संलग्नता भएकोले समेत सञ्चारकर्मीले बोल्न आँट गरेनन् । धेरै सञ्चारकर्मीहरू दलगत रूपले नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा (एमाले) सँग आवद्ध भएकोले समेत बलात्कारभन्दा पनि उनीहरूलाई नेकपा (माओवादी) को राजनीतिक स्वार्थ प्रधान बन्यो । बालिकाको लागि राजनीतिकभन्दा पनि मानवीय एवं सामाजिक महत्त्वको यो समाचार सञ्चारकर्मीमा कारुणिक पीडालाई महसुस गर्ने मानवीय संवेदनशीलताको अभाव रहेकोले ओभेलमा पर्थ्यो । सेना संस्थागत रूपमा

^२ वन्त (२०६४) मा उल्लेख भएअनुसार माइकल सुडसनले समाचार उत्पादनलाई तीन विधिबाट हेर्ने उचित हुने ठहर गरेका छन् । पहिलो, अर्थ-राजनीतिक दृष्टिकोण । यसले समाचार उत्पादनको प्रक्रिया राज्यको संरचना, अर्थ व्यवस्था र समाचार संस्थाको आर्थिक धरातलद्वारा कसरी निर्देशित छ भन्ने बुझ्न सघाउँछ । दोस्रो, सामाजिक सङ्गठनात्मक दृष्टिकोण । यसले पत्रकारहरूका आफ्ना कार्य सम्पादन गर्ने यत्नहरूमा साङ्गठनिक र पेसाजनित माग वा आवश्यकताले कसरी अडचनहरू खडा गर्छन् भनेर जान्ने प्रयास गर्छ । तेस्रो, सांस्कृतिक दृष्टिकोण । यसले बृहत् सांस्कृतिक परम्परा र साङ्केतिक पद्धतिको अवरोधात्मक शक्तिलाई जोड दिन्छ भने आर्थिक साङ्गठनिक संरचना अथवा पेसाजनित नियमिततालाई गौण ठान्छ (वन्त २०६४: ४-५) ।

अपराधमा संलग्न भएको वा समाजका प्रबुद्ध व्यापारी एवं नेताहरू दोषी भएको अवस्थामा त्यससँग जुध्ने संस्थागत ढाडस नभएकोले व्यक्तिगत साहस जुटाउन सञ्चारकर्मी हच्किए। नेकपा (माओवादी) को राजनीतिक स्वार्थ भएकै अवस्थामा समेत त्यसलाई नङ्ग्याउन सकिन्थ्यो। त्यस्तो भएन। पत्रकारहरूले असुरक्षित महसुस गरे। अनि संस्थागत आडभरोसा नदिन मिडियाको अर्थ-राजनीतिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरह्यो। त्यसैले सुइसनले भने जस्तो समाचार उत्पादनको सामाजिक-साङ्गठनिक संरचना, सञ्चारकर्मीको सांस्कृतिक दृष्टिकोण एवं मिडियाको अर्थ-राजनीतिक स्वार्थले प्रत्येक विषयलाई जस्तै यसलाई पनि प्रभाव पारिरह्यो।

नेपाली समाजमा प्रेस स्वतन्त्रताका ठूला गफहरू यस्ता सन्दर्भहरूलाई पन्छाएर हुने गर्छन्। त्यसैले ती बढी सतही छन्। मिडियाको यस्ता अन्योन्याश्रित एवं जटिल सामाजिक सम्बन्धहरूलाई मसिनोसँग केलाए मात्र सूचनाको हक एवं प्रेस स्वतन्त्रताको आकाङ्क्षाले सार्थक गति लिन्छ। गहिराइमा यस्ता सम्बन्धलाई केलाउन सके प्रेस स्वतन्त्रताको नाराले बहसको ठोस आकार ग्रहण गर्न सक्छ। साथै सञ्चारकर्मीहरूको व्यावसायिक सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने आधार निर्माणमा सघाउ पुग्छ। तर मिडियाका अभ्यासहरूले यस्ता सम्भावनालाई पन्छाउँदै गइरहेका छन्। २०४६ सालदेखि अनवरत हिसाबले साँघुरो दायरा एवं नारामा मात्र 'प्रेस स्वतन्त्रता' ले बढावा पाइरहेको छ। त्यसैले पछिल्लो समयमा मिडियाको विश्वसनीयता एवं प्रेस स्वतन्त्रताको बहसले अपेक्षाकृत समर्थन नपाउनुमा २०४६ सालपछिको अभ्यास जिम्मेवार छ। मिडियाको विद्यमान कमजोर अवस्था बुझ्न सङ्क्षिप्तमा त्यसतर्फ फर्किनुपर्ने हुन्छ।

मिडियाले कोरेको साँघुरो लोकमार्ग

पञ्चायत कालमा पृथक् विचारको लागि कुनै ठाउँ नै थिएन। त्यसैले केवल राज्यको स्वामित्वमा रहेका छापा माध्यम (गोरखापत्र र राइजिड नेपाल), र विद्युतीय माध्यम (रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजन) को बोलबाला थियो। २०३७ सालमा जनमत सङ्ग्रहसँगै राजनीतिक वातावरण थोरै खुकुलो बन्यो। यसले पञ्चायत इतर राजनीतिक विचारलाई आधार मिल्यो। त्यसैले राजनीतिक आस्थाको आधारमा 'मिसन' पत्रकारिताको लागि सानो र प्रभावशाली राजनीतिक वृत्त निर्माण गर्न सघायो। अर्थात् नेपाली समाजमा राज्य इतरको पत्रकारिता तत्कालीन राज्य विरुद्धको राजनीतिक स्वार्थको लागि केन्द्रित हुँदै गयो। त्यसैले २०४६ सालपछि समेत यही दलगत पत्रकारिताको अनुभवबाट नै निजी क्षेत्रमा कार्यरत सञ्चारकर्मीले सिक्दै आए। राज्यको स्वामित्वमा रहेको सञ्चार माध्यमहरूले

भने आफ्नो स्वार्थ अनुकूल मात्र विषयवस्तु राख्ने र त्यसको पहुँच देशभरि कायम राख्ने पञ्चायती संस्कारलाई नै निरन्तरता दिए । यो अद्यापि कायम छ । सरकारी र सरकार विरोधी राजनीतिक खेमामा विभाजित पत्रकारिताको यही गोरेटो २०४६ सालपछिका धेरै वर्षसम्म प्रमुख माध्यम बनिरह्यो ।

समयको विकासक्रमसँगै नेपाली समाजमा फस्टाउने क्षेत्रमध्ये मिडिया अग्रपङ्क्तिमा पर्दै गयो । यसको विस्तारसँगै चौतर्फी अभ्यास फैलियो । प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीपछि विभिन्न सन्दर्भमा मिडियाले प्रभावकारिता पनि प्रमाणित गर्न थाल्यो । मूलतः निर्बन्ध अभिव्यक्त गर्न पाउने स्वतन्त्रताले यस्ता आधारहरू निर्माण गर्न सघाए । राजनीतिक व्यवस्थाको परिवर्तनपछि खुला माहोलमा विस्तारै आकार लिँदै गएको कानूनी राज्य, नयाँ लगानीकर्ता (निजी, गैर सरकारी एवं स्थानीय निकाय), विज्ञापनकर्तामा देखिएको वृद्धि, मिडिया उपभोक्तामा भएको विस्तार तथा नेपाली भाषाको आधिकारिकता (र स्वीकार्यता) ले काठमाडौँ र काठमाडौँबाहिर मिडियाको विस्तार व्यापक भयो (वन्त सन् २००२) । राजनीतिक दल, संसद, सरकार र न्यायपालिकालाई आ-आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न र प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका आवश्यकताप्रति संवेदनशील हुन दबाव दिएर मिडियाले निर्बाध रूपमा उपभोग गर्न पाउने वाक् स्वतन्त्रताको अधिकारलाई उपयोग गर्दै गयो । यसले मिडियाको प्रभावकारिता प्रमाणित गर्न प्रशस्तै सघायो ।

मिडिया प्रभावकारी रूपमा फस्टाउँदै जाँदा २०४६ साल पछिको राजनीतिले नेपालमा धेरै उतार चढाव लियो । संसदीय दलहरूमा अपेक्षाकृत लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता विकास हुन सकेन । उदाहरणको लागि समाजका विविध पक्षका आर्थिक-राजनीतिक अधिकार; विविध जातजन्य, जातीय, लैङ्गिक, क्षेत्रीय एवं धार्मिक संस्कारमाथि न्यायोचित तवरमा विचार पुऱ्याउन संसदीय दलहरू चौतर्फी हिसाबमा असफल देखिए । यो अवस्था दलहरू लोकतन्त्रप्रति अनुदार रहेको एवं उनीहरूको सांस्कृतिक चिन्तन पञ्चायतकालीन मानसिकताबाट बाहिर आउन नसक्नुको परिणाम थियो । त्यसैले संसदीय दलहरूले नेपाली समाजमा बहुसांस्कृतिक लोकतन्त्रको लागि जग बसाल्ने कोसिस गरिरहेका थिएनन् । यही सांस्कृतिक मानसिकता समाजका वैभवशालीहरूमा समेत हावी भएकोले राजनीतिक दलको पथलाई मिडियाले पनि पछ्याउँदै गयो । आजसम्म पनि बहुसांस्कृतिक पृष्ठभूमिका परित्यक्त समूहहरू विषयवस्तु र उपस्थिति दुवै दृष्टिले सञ्चारगृहबाट हराइरहनुलाई यसको एउटा सशक्त उदाहरण मान्न सकिन्छ । यस्तो अवस्थाले निरन्तरता पाइरहनुमा अन्य कुराको अलावा मिडियाको अर्थ-राजनीति एवं सामाजिक साँठगाँठको प्रभाव बढी देखिन्छ । अर्थात् सामाजिक-राजनीतिक वृत्तमा हालिमुहाली रहेको समूहभन्दा

बाहिरका स्वार्थहरूले मिडियामा विरलै भौतिक एवं वैचारिक स्थान पाउने स्थिति यथावत् छ । त्यसैले 'आवाजहीनहरूको आवाज' का लागि माध्यम हुने मिडियाको दावी शङ्काको दायरामा नै सीमित रह्यो ।

लहान जस्तो ठाउँमा कौशल्यादेवीले याचना गरिरहँदा किन सञ्चारकर्मीले टिप्पैन् ? यसलाई मसिनोसँग केलाउन मिडियामाथिको संशयलाई धेरै सन्दर्भमा हेरिनु पर्छ ।

मुलुकको आर्थिक-राजनीतिक गतिविधि नितान्त काठमाडौं केन्द्रित रहँदै आएको छ । त्यसैले आजसम्म पनि नेपाली समाजमा विद्यमान द्वन्द्वको एउटा चरित्र काठमाडौंविरुद्ध देशका अन्य भागहरूको सङ्घर्ष हो । बाहिरका एकथरी वर्चस्ववादीहरूको तालमेल काठमाडौंसँग प्रायः सघन हुन्छ, भने अन्य धेरै पक्षसँगको सङ्घर्ष पनि चर्को छ । मिडिया पनि यस्ता विशिष्टताबाट अछुतो छैन । भद्रपुर, धरान, विराटनगर, वीरगञ्ज, बुटवल, पोखरा, नेपालगञ्जलगायत अन्य प्रमुख सहरहरूमा स्थापित हुँदै गएका मिडियाले यस्ता अभ्यासतर्फ धेरै सङ्केत गरेका छन् । त्यसैले काठमाडौंमा अवस्थित र क्षेत्रीय मिडिया (काठमाडौं बाहिरको छपा र विद्युतीय माध्यम) ले बिस्तारै व्यावसायिक आकार ग्रहण गरिरहँदा क्षेत्रीय मिडियाका केही विशिष्टताहरू पृथक् रहेकोले भिन्न व्यावसायिक एवं राजनीतिक उत्कृष्टन थपिँदै गयो ।

उदाहरणको लागि, नेपालमा एफएफ रेडियोको आगमन र देशभरि भएको तीव्र बिस्तारले क्षेत्रीय मिडियाको चोला फेरियो । यसले व्यापक तवरमा काठमाडौंबाहिर मिडियाको बिस्तारलाई सघाएको मात्र हैन, मिडियामा विविध स्वामित्व, कम साक्षर मानिसहरूको पहुँच, सामाजिक एवं भाषिक विविधता आदि पक्षलाई व्यापक बनाउँदै लग्यो । खास गरी आधुनिक उच्च शिक्षा सीमित वर्ग, समुदाय र जाति विशेषले हासिल गरेको मुलुकमा लेखन/पढन नसक्ने तर बोल्न/सोच्न सक्ने विशाल समुदायमा एफएम रेडियोले पहुँच बढायो । यही कारण क्षेत्रीय मिडिया एकातर्फ ठूलो उद्योग बन्यो । अर्कोतर्फ यसको आयाममा परिवर्तन आयो । अधिकांश एफएम रेडियोमा कि त स्थानीय ठालुहरू कि राजनीतिक पार्टीका नेताहरूको लगानी बढ्यो । यी रेडियोहरू धेरै हदसम्म राजनीतिक प्रपञ्चका माध्यम बने ।^३ स्थानीय रेडियो त्यहीँका सम्प्रान्तहरूको साधन बनेको तथ्य सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्रका संयोजक रघु मैनाली पनि स्वीकार्छन् । उनी भन्छन्:

^३ कतै एफएम रेडियोहरू राजनीतिक प्रपञ्चका माध्यम त बनेका छैनन् भन्ने आशङ्कासहित *द काठमाडौं पोष्ट*मा एउटा राम्रै रिपोर्टिङ गरिएको थियो (भुसाल सन् २००७) ।

स्थानीय रेडियो आगमनपछि अर्को शक्ति केन्द्र थपिएको छ, स्थानीय सम्भ्रान्त । पैसावालहरूले स्थानीय रेडियो खोलेका छन् । ...हिजोआज राजनीतिक तथा आर्थिक रूपमा रेडियोलाई शक्तिको अर्थमा सोचिन थालिनुले हो जसले गर्दा सानो ठाउँमा पनि धेरै स्टेसनको इजाजत लिने होड चलिरहेको छ (पराजुली २०६४: १००, १०४) ।

यी तथ्यहरू रेडियो नयाँ शक्ति केन्द्र हुनुका प्रमाण मात्र हैनन् । क्षेत्रीय मिडियामा विविध स्वार्थहरू एकैसाथ सलबलाउन थालेका सङ्केत हुन् । त्यसैले क्षेत्रीय मिडियालाई पृथक् ढङ्गबाट बुझ्ने, विश्लेषण गर्ने चुनौती बढिरहेको छ ।

छापातर्फ क्षेत्रीय मिडियाको आकार, हैसियत र ठाउँ अनुकूल यो स्थानीय तहमा राष्ट्रिय मिडियाको स-सानो संस्करण बन्थ्यो । अलि मसिनोसँग नियाल्दा वीरगञ्ज र विराटनगर जस्तो ठाउँमा पैसामुखी पत्रकारिता एवं दलाली र कमिसनको चक्कर धेरै हुनाले यहाँ व्यापारी एवं प्रशासकसँग साँठगाँठ सघन छ (गौतम २०५८; महत २०६४)।^४ कुनै व्यापारीले पत्रकारले भनेको समयमा विज्ञापन दिएन तर अर्को प्रकाशनलाई दियो भने उसको बारेमा मनपरी लेखेर व्यक्ति वा संस्था विशेषलाई बहिस्कार गर्ने, उसैसँग पैसा असुल्ने अधिकारको रूपमा मिडियाको दुरुपयोग तीव्र रह्यो । पत्रकारहरू सुराकीमा रूपान्तरित भए । यसलाई पुष्टि गर्दै सुजित महत लेख्छन्:

छोटो समयमा वीरगञ्ज बसाइमा धेरै पैसा कमाउनुपर्ने दबावमा रहने प्रशासक र प्रहरी हाकिमले पत्रकारलाई सुराकीको रूपमा प्रयोग गरेको समेत पाइन्छ । पत्रकारले कुनै अवैध धन्दाको सुराकी गर्ने, त्यही सूचनाको आधारमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय/प्रहरीले छापा मार्ने र त्यसबाट भएको आमदानीबाट केही प्रतिशत पत्रकारलाई दिने चलन [पाइन्छ] (महत २०६४: २०५) ।

यो संस्कारलाई काठमाडौँका तथाकथित वरिष्ठ पत्रकारहरूले संरक्षण दिने गरेको साथै दशैं एवं अन्य विशेष अवसरमा विराटनगर, वीरगञ्जतर्फ 'चर्न' जाने सञ्चारकर्मीहरू थुप्रै छन्।^५ विराटनगर र वीरगञ्ज भारतीय सीमानामध्ये

^४ विराटनगरको पत्रकारितामा देखिएका नकारात्मक अभ्यासको पछिल्लो जानकारीको लागि यसै अङ्कमा सरस्वती कार्कीको लेख हेर्नुहोस् ।

^५ आफ्नो नाम गोप्य राख्ने सर्तमा मलाई विराटनगर र वीरगञ्जका सञ्चारकर्मीहरूले २०६४ वैशाखमा यो कुरा भनेका थिए । काठमाडौँका सञ्चारकर्मी पैसा असुल्न वीरगञ्ज जाने कार्यलाई 'चर्न' आएको भनेर व्यङ्ग्य गर्ने चलन व्यापक छ, हेर्नुहोस् महत (२०६४) पनि ।

आर्थिक कारोबार हुने दुई ठूला सहर हुन् । मिडियाको अनियमितताको लागि यी सहर प्रमुख केन्द्र हुनु भनेकै मिडियाको अर्थ-राजनीतिसँग यी प्रयासहरूको गहिरो सम्बन्ध हुनु हो ।

अर्कोतर्फ हण्डी खानलाई क्षेत्रीय मिडियाको प्रकाशन तीव्र हुँदै गयो, सर्वसाधारणलाई सूचना दिनको लागि होइन । त्यसैले विभिन्न ठाउँबाट निस्कने धेरै पत्रिकाहरू प्रेस काउन्सिलको नियमित सूचीमा परे पनि स्थानीय बजारबाट अलप रहे । मिडिया जगतभित्र सञ्चारकर्मीहरू यसबारे जानकार नभएका होइनन्, तर २०४६ सालपछि 'प्रेस स्वतन्त्रता' को लागि जति नै नाराबाजी गरे पनि यस्ता कुसंस्कारलाई सार्वजनिक बहसमा ल्याउन उनीहरूले नै चाहेनन् । बरु मिडियाका यस्ता कमीकमजोरीलाई ढाक्न अधिकांश सन्दर्भमा लोकतन्त्रमा 'मिडिया अपरिहार्य' रहेको नाराबाजी बचाऊको रणनीतिको रूपमा तीव्र रह्यो । यस्ता अनियमितता विरुद्ध काठमाडौँबाहिर आवाज उठिरहँदा 'प्रेस स्वतन्त्रता' को आडमा गलत कार्यलाई ढाक्ने प्रयास निरन्तर जारी रहे । यसले सूचनाको हकको प्रयोग र परिभाषालाई स्थानीय तहमा भन्नु जटिल बनाउँदै लग्यो । समाचारको विश्वसनीयतालाई पनि कमजोर बनायो । यही कारण छापा मिडियामा क्षेत्रीय तहमा लगानी, बजार एवं उपभोक्ता विस्तार गर्ने चुनौती बढेमानकै रहिरह्यो । मिडिया गृहहरू संस्थागत आकार लिने प्रारम्भिक चरणमै रहे ।

काठमाडौँमा भने मिडियाको रचनात्मक हस्तक्षेपकारी भूमिका कमजोर भएकै कारण आफ्नो प्रभावकारितालाई पटकपटक स्थापित गर्न सञ्चारकर्मीहरूले अन्य विकल्पको सहारा लिए । २०४६ सालपछि राजनीतिक विषयमा पत्रकारिता गर्नेहरूले आफूले भनेको केही नहुने वित्तिकै आफ्ना व्यावसायिक कमजोरीलाई ढाकछोप गर्न समाचार बहिस्कार गर्ने चलन व्याप्त बनाएको अनुभव गुणराज लुइँटेलसँग छ । राजनीतिक पत्रकारिताको अनुभव बताउने क्रममा लुइँटेल लेख्छन्, "समाचार बहिस्कार गर्ने प्रवृत्ति हामीकहाँ धेरै छ । कुनै कुरामा चित्त बुझेन भने बहिस्कार गर्न संवाददाताहरू नै आग्रह गर्छन्" (लुइँटेल २०६३: २६६) । पत्रकारको असहमति प्रकट गर्न समाचार बहिस्कार गर्ने यिनै अभ्यासलाई सञ्चारकर्मी एवं मिडियाले वाक् स्वतन्त्रता एवं प्रेस स्वतन्त्रताको रूपमा व्याख्या गरिरहे । यस्तै प्रवृत्तिलाई उनीहरूले प्रजातान्त्रिक मूल्यमान्यता प्रतिको निष्ठा भने । मूलतः २०५७ सालपछि प्रेस स्वतन्त्रताको लागि सडक सङ्घर्षमा देखिइरहँदा समेत यही तर्क प्रयोग गरियो । तर यी नाराहरूले कुनै ठोस आकार ग्रहण गरेनन् ।

तथापि धेरै अनुसन्धानले देखाएका छन्, काठमाडौँ केन्द्रित चरित्र; राज्यको स्वामित्व वा नाफामुखी लगानी; पञ्चायती राष्ट्रिय चिन्तन र दलगत राजनीतिक

प्रभाव; दक्ष जनशक्तिको अभाव; लैङ्गिक र जातीय प्रतिनिधित्वमा कमी आदि पक्षको शिकार नेपाली मिडिया हुँदै आयो। यही वास्तविकताले गर्दा सानो शासकीय वर्ग, प्रकाशक एवं उच्च तहका पत्रकारहरूबीच मिडियाको घनिष्ठ सम्बन्ध रह्यो। यसले लेखक/टिप्पणीकारहरूको एउटा विशिष्ट जमात पनि तयार गयो जसले विद्यमान सामाजिक साङ्गठनिक संरचनालाई बढी सघाउ पुऱ्यायो। साथै राजनीतिकर्मी एवं प्रशासकहरूबीच गहिरो घुलनले समेत शासकीय संरचनालाई प्रगाढ बनाउन सघायो। अद्यापि सघाइरहेको छ। यस्ता सम्बन्धका अलावा उच्च तहका पत्रकार एवं सम्पादकहरूलाई राज्यका महत्त्वपूर्ण निकायमा बसेका र सेना एवं उच्च व्यापारीहरूले आर्थिक वा अन्य प्रलोभनमा आफ्नो बनाएको स्थिति मिडियाले भोगिरह्यो। यिनै कारणहरूले गर्दा मिडिया जागरुक रहनुपर्ने एवं सञ्चारकर्मीहरूले पहरेदारको भूमिका खेल्ने सम्भावना क्षीण बन्दै गयो।

मिडियामा हावी यस्ता विशेषताले २०४६ पछि तीन ओटा ठूला प्रवृत्तिलाई सञ्चार जगतमा स्थापित गर्न सघायो:

- पहिलो, २०४७ को संविधानले सुनिश्चित गरेको प्रकाशन पूर्व समाचार/विचारमा प्रतिबन्ध नलगाइने मौलिक हकको व्यापक उपयोग मात्र हैन दुरुपयोगको स्तरसमेत निकृष्ट रह्यो।
- दोस्रो, सूचनाको हकलाई सर्वसाधारणको अधिकारको रूपमा नभएर पत्रकार एवं मिडिया गृहहरूले आफ्नो अधिकारको रूपमा भरपूर उपयोग गरे।
- तेस्रो, मिडियामा विद्यमान कमीकमजोरीबारे संवाद नगरिने परिपाटीलाई संस्थागत गर्दै लगियो।

यस्ता वास्तविकतालाई अनौपचारिक कुराकानीमा स्वीकार्ने सञ्चारकर्मी धेरै पाइन्छन्। औपचारिक रूपमा समेत केही टिप्पणी नभएका होइनन्। माथि उल्लिखित पहिलो प्रवृत्तिलाई सहर्ष पचाउँदै राजेन्द्र दाहाल भन्छन्:

पत्रपत्रिकाको सङ्ख्यात्मक वृद्धिसँगै मानहानि, चरित्रहत्या जस्ता आचारसंहिता उल्लङ्घनका घटनाहरूको सङ्ख्या बढेको छ भने त्यसलाई स्वाभाविक पनि मान्नुपर्ने हुन्छ। साँघुरा सडकमा धेरै सवारी साधन गुड्नुपर्दा दुर्घटना बढेभैं सानो बजारमा धेरै मिडियाबीच प्रतिस्पर्धा भएका कारण पनि त्यस्ता घटना र प्रवृत्ति बढ्छन् (पराजुली २०६४: २०७)।

नेपालमा पत्रपत्रिकालाई अनुगमन गर्न प्रेस काउन्सिलको अध्यक्ष पदमा बसेर मानहानि, चरित्रहत्यालाई दाहालले स्वाभाविक देख्नु मिडियाका अनियमिततालाई

मान्यता दिनु हो। नजानिँदो तबरमा प्रोत्साहन गर्नु हो। यस्तै दृष्टिकोणको परिणति मिडियाबाट आक्रान्त बनेका विभिन्न स्वार्थ-समूहहरूले यसप्रति रोष प्रकट गर्ने, वाक् प्रहार गर्ने, वा मिडियाको सक्रिय विरोध गर्ने अनि चरम अवस्थामा आफूलाई नै नष्ट गर्ने (श्रीषा कार्कीको आत्महत्या^६) प्रवृत्ति तीव्र हुँदैछ।^७ मिडियाका कमीकमजोरीले एउटा उत्कर्ष पार गरेपछि यो हिंसात्मक पनि हुन जान्छ (यसबारे थप चर्चा अर्को खण्डमा गरिने छ)। तर आफ्ना कमीकमजोरीलाई सहज र स्वाभाविक ठान्ने सञ्चारकर्मीले भने अन्य समूहको गल्तीलाई त्यसरी लिँदैनन् (हेर्नुहोस् गाउँले सन् २००६; नेपाल पत्रकार महासङ्घ २०६४; बानियाँ सन् २००७)। समय साप्ताहिकका सम्पादक युवराज घिमिरेद्वारा गरिएको स्वआलोचना सञ्चार जगतमा पाइने अपवाद हो। उनी भन्छन्:

मिडियामा 'पूर्वाग्रह' छ र यदाकदा सडकमा उत्रने कुरामा संयम र परिभाषित भूमिकाबारे हामीकहाँ छलफल भएको छैन निर्णायक रूपमा। काठमाडौँमा आन्दोलनमा सञ्चारमाध्यम कि सडकमा थियो कि त्यसको पक्षधरको रूपमा सञ्चारमाध्यमको उपयोग गरिरहेको थियो। आन्दोलनताका आन्दोलनकारीहरूबाट भएको अनुचित कामहरूलाई सञ्चारमाध्यमले कहिल्यै प्रकाशित गरेनन्। सञ्चारमाध्यमको यो भूमिका आपत्तिजनक मात्र हैन गैरव्यावसायिक पनि हो। तर मधेस आन्दोलनकर्ताहरू सञ्चारमाध्यमको सहभागिताको त कुरै छाडौँ उनीहरूका उचित मागबारे कभरेजसमेत नहुँदा आक्रोशित हुनु स्वाभाविक पनि हो (पराजुली २०६४: २८)।

तथापि धेरै सञ्चारकर्मीका लागि यो स्वआलोचना स्वाभाविक थिएन। अन्य पक्षबाट भएका गल्ती सञ्चारकर्मीहरूको लागि 'प्रेस स्वतन्त्रताको उल्लङ्घन' थियो। 'लोकतन्त्रमाथि खतरा' थियो। औपचारिक रूपमा आलोचना गर्न नसके

^६ जनआस्था साप्ताहिकले २०५९ असोज २३ मा प्रथम पृष्ठमा 'फिल्म नगरीको रङ्गिन रात' शीर्षकको समाचारमा चलचित्र कलाकार श्रीषा कार्कीको एउटा नग्न फोटो पनि छाथ्यो। समाचारमा चलचित्र कलाकारहरू यौन लीलामा संलग्न छन् र उनीहरू 'पेशेवर धन्दावाल' हुन् भनिएको थियो। थुप्रै कलाकार, पूर्वमन्त्री, उच्चपदस्थ कर्मचारी एवं उद्योगपति पनि यो समाचारका विषयवस्तु थिए। यो विवादास्पद समाचार बजारमा आएको एक हप्ताभित्रै असोज २८ मा श्रीषा कार्कीले आत्महत्या गरिन्। प्रेस जगतले यस काण्डलाई कसरी ग्रहण गर्‍यो भन्ने बुझ्नका लागि हेर्नुहोस् मैनाली (२०५९)।

^७ पछिल्ला केही वर्षमा आफूहरू विरुद्धको वास्तविकता समाचार नबनेको तर ठालुहरूको पक्षबाट मात्रै सूचना आएको भनेर त्रिभुवन विमानस्थलपछाडि बस्ने भूमिहीन/गरीबहरूले, वागमती किनारमा बस्ने सुकुमबासीहरूले कान्तिपुर पब्लिकेसन्सको परिसरअघि विरोध जनाएका धेरै उदाहरण छन्। २०६४ का प्रारम्भिक महिनाहरूमा यस्ता विरोध भन् तीव्र बने।

पनि अनौपचारिक रूपमा यस्ता अभ्यासप्रति असन्तुष्ट रहने जमात भने मिडिया क्षेत्रमा धेरै छन् । नेपाल पत्रकार महासङ्घका एक केन्द्रीय सदस्यका अनुसार:

२०४६ सालपछि र खास गरी नेकपा (माओवादी) को विद्रोहसँगै आजसम्म पत्रकार विरुद्ध जति पनि हत्या, आक्रमण, अपहरण आदि घटना भए तीमध्ये ९८ प्रतिशतभन्दा बढी घटना कुनै खास समाचार लेखेर वा पत्रकार भएको कारण भएका होइनन् । उनीहरूले स्थानीय तहमा निर्वाह गरिरहेको अन्य राजनीतिक सम्बन्ध, प्रतिस्पर्धा एवं उठवस र लेनदेनसँग यो जेलिएको छ । तर मिडियामा प्रायः पत्रकारमाथि आक्रमण भनेर समाचार आउँछ ।

तर यो कुरा उनी सार्वजनिक रूपमा भन्न चाहँदैनन् । मिडिया जगतमा जसको वर्चस्व छ, तिनै शक्तिहरूको डरका कारण साथै पत्रकारितामा टिकिरहन र नेपाल पत्रकार महासङ्घमा राजनीति गरिरहन यो सार्वजनिक नगर्दा नै उनी आफूलाई सुरक्षित महसुस गर्छन् । नेपाल पत्रकार महासङ्घबाटै प्रकाशित पुस्तक *बन्दुकको मारमा कलम: सशस्त्र द्वन्द्वमा मारिएका पत्रकारहरूको विवरण* मा समेत स्थानीय तहमा पत्रकारहरू जेलिएको विविध पक्षलाई केलाउने प्रयास भएको देखिन्छ । लामो समय लगाएर धेरै छानबिनपछि तयार गरेको सो पुस्तक पत्रकारहरू मारिनुको घटना विवरणमा बढी केन्द्रित छ, पत्रकारहरूको स्थानीय सामाजिक सम्बन्ध, उठवस र लेनदेनमा हैन (हेर्नुहोस्, घिमिरे र दाहाल २०६४) । घटनाको सतहलाई मात्रै प्रधानता दिने, त्यसका पृष्ठभूमिलाई बेवास्ता गर्ने, गहिरो स्वार्थ-सम्बन्धलाई नकार्ने एवं सबैभन्दा प्रमुख कुरा सञ्चारकर्मी/मिडियाका कमीकमजोरीलाई ढाकछोप गर्ने अभ्यास हावी भएकोले नै पुस्तक प्रकाशन गर्दा समेत यस्ता पक्षहरू गौण मानियो । अभूत दैनन्दिनीका अभ्यासमा यसलाई इन्कार गर्ने चलन व्यापक छ ।^५ चाहेकै अवस्थामा समेत पत्रकारहरूलाई यस्ता यावत् पक्षहरू उठाउन गाह्रो छ । काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने एक दैनिक पत्रिकाका सम्पादकको शब्दमा, “सार्वजनिक रूपमा मिडिया भित्रको विकृत प्रवृत्तिलाई स्वीकारियो र/वा यसबारे पत्रपत्रिकामै बहसको थालनी गरियो भने यो पेसाबाट आफू तुरुन्तै विस्थापित भइन्छ । त्यसैले मौन रहनुपर्ने बाध्यता छ ।” मिडियाबारे मिडियामै संवाद गर्ने थोरै मात्र ठाउँ उपलब्ध भए पनि यसले कोर्ने बाटो केही फराकिलो हुने थियो । तथापि त्यस्तो परिवेश निर्माण गर्न सञ्चारकर्मी तयार देखिन्छन् ।

^५ माओवादीको शिकार बनेका पत्रकारहरूबारे पूर्ण बस्नेत (२०६४) को लेख अर्को उदाहरण हो ।

यद्यपि मिडियाले 'वाचडग' को भूमिका निर्वाह गरिरहेको र 'चौथो अङ्ग' भएको दावी गर्नेहरूको सङ्ख्या २०४६ सालपछि विशाल रथ्यो । पछिल्लो समयमा यो अझ बढेको छ । खास गरी ठूलो सङ्ख्यामा सञ्चारकर्मीले आफ्नो सफलताको पक्षमा तर्क गरिरहँदा, लोकतन्त्र पुनः स्थापित गर्न योगदान पुऱ्याएको स्वप्रचार गरिरहँदा, उनीहरूको दृष्टिकोण मिडिया समानताको लागि माध्यम बन्न सक्छ भन्ने मान्यताबाट प्रेरित देखिन्छ । यथार्थमा भने मिडियाले राष्ट्रिय राजनीति एवं राज्यको असमान चरित्रलाई कायम राख्न र विश्वव्यापी रूपमा असमावेशी राजनीतिलाई वैधानिकता प्रदान गर्न ठूलो भूमिका खेलेको देखिन्छ । २०६३ वैशाखमा राजनीतिक परिवर्तन भएपछि समेत यो स्थिति भन् भर्नागिदै गयो ।

पुरानै अभ्यासको सर्वत्र शिकार

२०५२ फागुनमा नेकपा (माओवादी) को सशस्त्र सङ्घर्षसँगै पत्रकारको लागि काम गर्ने स्थिति कठिन बन्दै गयो । २०५८ मङ्सिर ११ गते जब सङ्घटकाल घोषणा गरियो यो कठिनाइ स्वात्तै बढ्यो । सेना परिचालित भयो । माओवादी/ 'आतङ्कारी' को नाममा हत्याका शृङ्खला तीव्र हुँदै गए । माओवादीलाई 'आतङ्कारी' को रूपमा स्थापित गर्न आफूलाई 'स्वतन्त्र' भन्न रुचाउने मिडियाहरू पनि राज्यको लागि प्रभावकारी साधन बने (भट्टराई सन् २००४) । यसपछि नेपालमा तीव्र गतिमा परिवर्तन भइरहेको राजनीतिक घटनाक्रम, हिंसा र अन्योलताले नेपाली सञ्चारकर्मीलाई छोटै अवधिमा धेरै अनुभव सँगाल्ने अवसर मिल्यो । सँगै काम गर्ने जटिलताहरू पनि थपिँदै गए ।

२०६२/६३ को बृहत् जनआन्दोलन ताका सर्वसाधारणको उत्साह र आकाङ्क्षा गगन चुम्ने थियो । यसपछि मूलतः आम मानिसमा विस्तारै असन्तुष्टि बढ्दै गयो । जीवनयापनमा अन्योल छाियो । राजनीतिक उतार-चढाव तीव्र मात्र रहेन हिंसाको प्रयोग बढ्दै गयो एवं शान्ति सुरक्षाको अवस्था खस्कियो । राजनीतिक प्रक्रिया घिसिएरै अधि बढ्यो । यी यावत् पक्षलाई पन्छ्याएर सङ्क्रमण स्थितिमा प्रेस स्वतन्त्रताको अवस्था वा मिडियाको प्रस्तुति कस्तो रथ्यो मूल्याङ्कन गर्न गाह्रो छ । सञ्चारकर्मीहरूको पेसागत सुरक्षासँग पनि यो पृष्ठभूमि गाँसिएको छ । त्यसैले बृहत् राजनीतिक सन्दर्भसँगै पेसागत सुरक्षालाई गहिरो तवरले फराकिलो वृत्तमा हेरिनु पर्छ ।

तरल राजनीतिक घटनाहरू फेरिरहँदा सञ्चारकर्मीहरूले सँगालेको अनुभवको आधारमा उनीहरूको असुरक्षित स्थितिलाई सुधारने संस्थागत एवं व्यावसायिक प्रयासहरूले कुनै आकार भने ग्रहण गरेन । बरु पत्रकारहरूको 'असीमित दुखेसो' सुन्न/भन्न/देखाउन सञ्चारमाध्यम अभ्यस्त हुँदै गए । यसको प्रतिकार स्वरूप

पत्रकार र सञ्चार गृहहरूमाथिको हिंसात्मक आक्रमण एवं अन्य प्रतीकात्मक प्रहार समाजमा विद्यमान जटिलताबाट एकल्याएर सार्वजनिक भइरह्यो । यस्ता उदाहरणको एउटा ठूलो दृष्टान्त कान्तिपुर पब्लिकेसन्समा व्यवस्थापन र मजदुरबीचको तनाव पनि हो ।^९ यो लगायत अनेकौं खिचातानीलाई नितान्त 'प्रेस स्वतन्त्रता' को सङ्घर्षको रूपमा स्थापित गर्न अनवरत प्रयास जारी छ । सम्भवतः सामाजिक अन्तरद्वन्द्वहरूबाट अलग्याएर केवल मिडियामाथिको प्रहारको रूपमा यस्ता दृष्टान्तहरूलाई स्थापित गर्न खोजिएकोले हुन सक्छ समाजका अन्य तफ्फाबाट मिडियाले अपेक्षा गरे अनुरूपको समर्थन पाएको देखिन्छ । आखिर किन यस्तो भइरहेको छ त ? 'नेकपा (माओवादी) ले आफ्नो चरित्र नसुधारे लोकतन्त्रलाई खतरा' वा 'संसदवादी दलहरूमा अपेक्षित सुधार आउन' भन्ने तर्क देशका अधिकांश मिडियाले २०६३ वैशाखपछि गरिरहे । शान्तिपूर्ण सङ्घर्षमा जोड दिनु हरेक हिसाबले न्यायोचित हो । तथापि यस अवधिमा मिडियाको अभ्यासमा समेत तात्त्विक सुधार नआएका दसीप्रमाण धेरै छन् ।

प्रारम्भमा मिडियाको सांस्कृतिक दृष्टिकोणसँग गाँसिएको उदाहरण हेरौं । २०६४ पुसमा बीभत्स नेपालगञ्ज दङ्गा रचियो ।^{१०} यो काण्ड वास्तवमा शान्ति प्रक्रियालाई विफल तुल्याउन एवं राष्ट्रले गति लिइरहेको राजनीतिक विकासक्रमलाई विथोल्न रचिएको थियो । यसको लागि पहाडी-मधेसी एवं हिन्दू-मुसलमानबीच

^९ नेकपा (माओवादी) निकट अखिल नेपाल सञ्चार तथा छापाखाना र प्रकाशन मजदुर सङ्घले २०६४ असोजमा प्रकाशनको विज्ञापन सङ्कलन र प्रकाशनमा रोक लगायो । प्रकाशनमाथि भौतिक प्रहार पनि गर्‍यो । यो घटनालाई कान्तिपुरका प्रकाशनहरूले 'प्रेस स्वतन्त्रता माथि युनियनको नाङ्गो हस्तक्षेप' र 'सर्वसत्तावादी चरित्रलाई ढाकछोप गर्ने चालवाजी' भने । तर कान्तिपुर र द काठमाडौं पोष्टमा त्यस बेला प्रकाशित समाचार, सम्पादकीयले वास्तवमा तीन महिनादेखि मजदुर र व्यवस्थापनबीच के-कस्ता वार्ता-सम्भौताहरू भएका थिए, मजदुरहरूको माग के थियो, किन यस्तो अवस्था आइपुग्यो भनेर एउटा पनि सामग्री उत्पादन गरेन (हेर्नुहोस् कान्तिपुर २०६४क, २०६४ख, द काठमाडौं पोष्ट सन् २००७ए, सन् २००७बी) । कस्तो अवस्थापछि स्थिति भइकियो, त्यो पनि पढ्न पाइएन । प्रकाशन बन्द भएर पाठकहरूले पढ्न नपाएको प्रचार गरिरहे पनि उपभोक्तालाई सही सूचनाबाट टाढा राख्दै एकतर्फी सामग्री बाहिर ल्याइरह्यो । सूचना प्रवाह गर्ने प्रमुख पदमा बसेका प्रतीक प्रधानले यस विषयमाथि लेखेको लेखमा "कान्तिपुर र द काठमाडौं पोष्टमा किन आक्रमण भए यहाँहरू (पाठक) लाई थाहा नहोला" भने (प्रधान सन् २००७) । तर थाहा दिने चेष्टासमेत गरेनन् । उपभोक्ता केवल मुक दर्शक बनाइए, सूचना सम्पन्न र सुसूचित बनाइएनन् । मजदुरहरूको माग एवं विस्तृत विवादको लागि हेर्नुहोस् राउत (२०६४), जनदिशा (२०६४) र जैसी (२०६४) ।

^{१०} यो दङ्गासँग सर्वसाधारणको सुरक्षा एवं स्वतन्त्र रूपले वाँच्न पाउने अधिकारसमेत गाँसिएको छ । मानवअधिकारको पक्ष पनि अहं भएकोले समान रूपमा मानवअधिकारको पनि यसपछि उल्लेख गरिने छ । नेपालगञ्ज दङ्गावारे विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस् गौतम (२०६४) ।

राज्यको संयन्त्र प्रयोग गरेर अपराधीहरूले तनाव बढाउन खोजे। दङ्गाकारीहरू (प्रतिगामीहरू) कै योजनाअनुरूप मिडियाले पनि यो काण्डलाई साम्प्रदायिक रूपमै बुझेकोले यसबारे खासै समाचार आएन। मिडिया उनीहरूको प्रपञ्चको माध्यम बन्न पुग्यो। मिडियाको विवादास्पद भूमिका नेपालगञ्ज दङ्गामा सशक्त दृष्टान्त बन्द्यो।

नेपालगञ्जलाई जसरी ध्वंस पारियो, त्यो सूचना दिए देशमा साम्प्रदायिक मुठभेड हुन्छ भन्ने मान्यता सुरुमै मिडियामा हावी भयो। नेपाली समाजमा परित्यक्त समुदायको आवाजलाई साम्प्रदायिक रूपमा हेर्ने सांस्कृतिक दृष्टिकोण बृहत् आन्दोलनपछि समेत मिडियामा कायम देखियो। त्यसैले नेपालगञ्ज दङ्गा जस्तो ठूलो घटनालाई दबाउन मिडियाले भूमिका खेल्यो। यसबारे त्यसताका जे जति रिपोर्टिङ भए त्यसले नेपालगञ्जवासीलाई निराश तुल्यायो। सामान्य मानिसलाई सूचनाको हकबाट बाहिर राखियो।^{११} यो गैरजिम्मेवारी एवं गैरव्यावसायिक कर्तव्यबोधकै पूर्वानुमान थियो। नेपालगञ्ज दङ्गामा मिडिया असफल भएको बचाउ गर्दै कान्तिपुर दैनिकका सम्पादक नारायण वाग्ले भन्छन्:

दङ्गाले साम्प्रदायिक रूप लिएको छ भने सद्भाव कायम गर्ने प्रयत्नलाई प्राथमिकता दिनु मिडियाको जिम्मेवारी हुन्छ। नेपालगञ्ज त्यसको उदाहरण हो। आगो खोसिनेभन्दा निभाउनेतर्फ आम पत्रकारको भूमिका देखिनु स्वभाविक थियो। दङ्गा साम्य भएपछि भरपर्दो छानविन र दोषी पहिचान गरी दण्डित गर्ने सरकारी कर्तव्यमा मिडिया सचेतक बन्नुपछि भन्नेमा हामी प्रस्ट छौं। नेपालगञ्ज जस्ता केही यस्ता घटना छन् जसबारे हामीले गहिरोसम्म अनुसन्धान गरेर पूर्ण विवरण सार्वजनिक गर्ने दायित्वलाई आवश्यक प्राथमिकता दिन नसकेका हुन सक्छौं (पराजुली २०६४: ३९)।

नारायण वाग्ले र उनको टोली प्रस्टै भए पनि कान्तिपुर वा अन्य मिडिया नेपालगञ्ज दङ्गा साम्य भएपछि समेत सचेतकको भूमिकामा देखिएनन्। नेपालगञ्ज दङ्गामा नेपालगञ्जवासी एकजुट एवं प्रतिवद्ध थिए। साम्प्रदायिक तनाव त केवल

^{११} नेपालगञ्जमा भएको वीभत्स काण्डको तुलनामा मिडियामा जे जति रिपोर्टिङ भए ती केही थिएनन् (हेर्नुहोस् पाण्डे २०६३; पाण्डे र नेपाल २०६३क, २०६३ख, द हिमालयन टाइम्स सन् २००६ए, सन् २००६बी)। यो वास्तविकतालाई आत्मसात गरेर नेपालगञ्ज दङ्गाको करिब एक सातापछि मिडियाका प्रभावशाली पत्रकार/सम्पादक एवं केही मानवअधिकारकर्मीले काठमाडौंमा एउटा अनौपचारिक छलफल गरेका थिए। त्यसपछि पनि मिडियामा केही गतिलो समाचार/रिपोर्ट आएन। मिडिया र मानवअधिकारप्रतिको यो असन्तुष्टि २०६४ वैशाख २१ मा नेपालगञ्जमा फोर्स नेपाल र मार्टिन चौतारीले आयोजना गरेको छलफल कार्यक्रममा समेत प्रतिबिम्बित रह्यो।

त्यहाँ दङ्गा छेड्न चाहेका समूहहरूको प्रयास थियो, जसको लागि प्रहरी-प्रशासनलाई पनि दङ्गाकारीहरूले आफ्नो पक्षमा उपयोग गरेका थिए । यस्ता कुनै पनि पक्षबाट मिडियाले गहकिलो सामग्री बाहिर ल्याएन । राज्यले जसरी मधेसी/मुस्लिम समुदायलाई ग्रहण गरेको थियो त्यही मान्यता मिडियामा पनि हावी भएकोले यस्तो भयो ।

मिडियाले 'निगरानी' गर्ने भूमिका प्रायः निर्वाह गर्दैन र अधिकतर यो आर्थिक-राजनीतिक फाइदाको लागि राजनीतिक दल एवं व्यापारिक वर्गको औजारको रूपमा प्रयोग हुन्छ भनी तर्क गर्नेहरू पनि छन् (चम्स्की सन् २००३, सेक्टर सन् २००५) । अर्थात् यथास्थिति एवं असमान आर्थिक व्यवस्थालाई जोगाइराख्न मिडिया हरपल सक्रिय हुन्छ । नेपालगञ्ज दङ्गामा पनि नेपालको सामाजिक व्यवस्थालाई यथास्थितिमा राख्न मिडियाको भूमिका त्यसरी नै सहयोगी रह्यो । सद्भावको आवरणमा नेपालगञ्ज दङ्गाबारे मिडिया मौनप्रायः रह्यो ।

यो वास्तविकतालाई नेपाली मिडियाले आत्मसात गर्न सकेन । मिडिया वस्तुनिष्ठ रहेन । यद्यपि सञ्चारकर्मीले सोचे विपरीत नेपालगञ्ज दङ्गाका असरहरू देखिँदै गए । नेपालगञ्ज काण्ड गोप्य रहेन । अन्य माध्यमबाट भए पनि सबै कुराहरू बाहिर आए । मिडियाले यसलाई दबाएकै कारण नेपालगञ्ज दङ्गाको सिडीको माग बढ्यो । मधेसी समुदायबीच त्यसको वितरण व्यापक बन्यो र नेकपा (माओवादी) लगायत अन्य राजनीतिक दलका मधेसी नेतृत्वले आफ्नो स्वार्थ अनुकूल सिडी वितरण गरे ।^{१२} पहाडी चिन्तन हावी रहेको शासकीय प्रवृत्तिले नेपाली सञ्चारलाई गाँजेको तथ्य थप उजागर भयो । मधेसी समुदायले यो यथार्थलाई भन्नु राम्रोसँग बुझे । यो नेपाली मिडियाको ठूलो व्यावसायिक एवं वैचारिक असफलता थियो ।

नेपालगञ्ज दङ्गामा देखिए जस्तै मिडियाको चरित्र अलि पृथक रूपमा माघे विद्रोह (२०६३ माघमा भएको मधेसी विद्रोह) मा पनि हावी रह्यो । अर्थात् आर्थिक-राजनीतिक फाइदाको लागि मिडियाले 'शासकीय मानसिकता' वा 'वर्चश्ववादीहरूको विचार' लाई नै बढी प्रतिनिधित्व गरिरह्यो । गरीब एवं वञ्चित समुदायको पहुँचभन्दा यो बाहिर रह्यो । मधेस विद्रोहको क्रममा यो

^{१२} नेपालगञ्ज दङ्गाको श्रव्यदृश्य सिडीको भिन्न भिन्न संस्करण बन्यो । मूलतः मधेसी मुसलमानहरूको पक्षमा वकालत गर्न उनीहरू विरुद्ध मात्र दङ्गा केन्द्रित भएको सिडीले व्यापक चर्चा पायो । प्रचार सामग्रीस्वरूप उपयोग गरिएकोले विवाद पनि बढ्यो । २०६४ वैशाख २९ देखि ३० गते बीच नेपालगञ्ज, वीरगञ्ज, जनकपुर, लहान र विराटनगरमा मार्टिन चौतारीले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा विभिन्न पक्षबाट सिडीले जन्माएको आक्रोशबारे चर्चा गर्ने मधेसी अधिकारकर्मी धेरै थिए ।

यथार्थ भन्नु छुताछुल्ल भयो । त्यसैले अन्य विषयवस्तु भन्दा 'विखण्डन', 'साम्प्रदायिकता', 'हिंसा' ले मिडियामा प्रधानता पाए (गौतम २०६४) ।

जनआन्दोलन २०६२/६३ मा लोकतन्त्रको पक्षमा भूमिका खेले पनि मिडियामा लोकतान्त्रिक चेतको अभाव रहेको सन्देश यसले पुनः दियो । यदि मिडियाले लोकतान्त्रिक समाज-व्यवस्थालाई बुझ्न सकेको भए, त्यसप्रति प्रतिबद्ध भएको भए, र उनीहरूको मूल्याङ्कनमा नेपालगञ्ज दङ्गा/मधेस विद्रोह वास्तवमै साम्प्रदायिक चरित्रको भएको भए आफ्नो व्यावसायिक कौशल देखाउँदै प्रदर्शनकारीहरूले पुऱ्याएको 'मानवीय क्षति' को पाटोबाट धेरै समाचार आउन सक्थ्यो । मानवीय रुचिका साथ मनोवैज्ञानिक तनावका कथाहरू बुनिन सक्थे । राज्यको सुरक्षा संयन्त्र सर्वसाधारणको पक्षमा दुरुपयोग भएको पाटोबाट धेरै लेख्न सकिन्थ्यो । यस्ता विषयवस्तुले असन्तुष्ट समुदायमा न्याय पाउने सानो माध्यम एवं सम्भावनालाई खुला राख्थ्यो । मधेसीहरूले मिडियामा मात्र ठाउँ पाएको भए पनि नितान्त एक्लिएको महसुस नगर्न सक्थे । तर नेपालगञ्ज दङ्गापछि नेपालगञ्जवासीको आत्मा जलिरहँदा, समाजको सम्पूर्ण तप्काले उनीहरूलाई अविश्वास गरिरहँदा समेत सरकारले मात्र हैन नेपाली मिडियाले पनि लगभग मौनव्रत धारण गर्‍यो । नेपालगञ्ज दङ्गा भएको एक वर्ष बितिसक्दा समेत स्थानीय व्यापारी एवं अन्य पीडितहरूले कुनै न्याय एवं क्षतिपूर्ति नपाएको अवस्थामा त्यहीँका पीडितहरूलाई राहत दिन ठोस काम भएका आधारहरू फेला परेको छैन । माघे विद्रोहपछि मधेसी हकअधिकारको विषयवस्तु मात्रात्मक हिसाबले नेपाली मिडियामा छाएको जस्तो देखिए पनि यस्ता अनेकौँ विषयहरूमा पत्रकारहरूले गहन सामग्री उत्पादन गरेको उदाहरण नगण्य छ (हेर्नुहोस् गौतम २०६४) । यो सञ्चारकर्मीको सांस्कृतिक दृष्टिकोणमा तात्त्विक परिवर्तन आउन नसक्नुको परिणाम हो ।

यही प्रवृत्तिको शिकार मानवअधिकारकर्मी पनि बने । देशभित्रका मानवअधिकारवादी सङ्घसंस्था मात्रै हैन नेपालगञ्जस्थित संयुक्त राष्ट्रसङ्घ मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि मौनव्रत धारण गर्‍यो । परिणाम स्वाभिमान, सामाजिक न्याय र मर्यादाको लागि मधेसीहरू सडकमा ओर्लिनुबाहेक अन्य विकल्प राज्यले मात्र हैन मिडिया र राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारकर्मीले पनि बाँकी छोडेनन् । मिडिया एवं मानवअधिकारकर्मीको अकर्मण्यताबाट मधेसीहरूले बुझे इतिहासदेखि खोसिएको उनीहरूको साख फर्काउने, स्वाभिमान कायम राख्ने उपाय सङ्घर्ष मात्र हो । मिडिया/मानवअधिकारले नेपालगञ्ज दङ्गालाई पूर्ण रूपमा वेवास्ता नगरेको भए, त्यसमा भएको राजावादी-

दक्षिणपन्थी चलखेललाई बाहिर ल्याउन सकेको भए सम्भवतः माघे विद्रोहमा आक्रोश र हिंसाको मात्रा नगण्य हुन पनि सक्थ्यो । अथवा विद्रोह नै पर धकेलिन सम्भावना पनि हुन सक्थ्यो । यो पाटोबाट सञ्चार/मानवअधिकारकर्मीले कहिल्यै सोच्न चाहेको पाइँदैन । उनीहरूले ठूलो त्रुटि गरिरहे अनि मधेसी/मुसलमानहरूलाई एकल्याउन, आन्दोलनकारीको आक्रोशलाई भड्काउन र केही हदसम्म हिंसात्मक रूप दिन बल पुऱ्याइरहे । हिंसाको अभिव्यक्ति भौतिक मात्र नहुने वास्तविकतालाई सञ्चार/मानवअधिकारकर्मीले पन्छाइरहे । नतिजा मधेस विद्रोहको क्रममा मिडिया प्रताडित बन्न पुग्यो । मानवअधिकारवादीलाई आन्दोलनकारीहरूले टेरेनन् ।

तथापि अरूका कमीकमजोरी माथि औँला तेर्स्याउने सञ्चारकर्मीले यो वास्तविकतालाई कहिल्यै आत्मसात गर्न चाहेनन् । मानवअधिकार रक्षकहरूले भौतिक आक्रमणको प्राविधिक गणना गरिरहे, त्यसको कारण कहिल्यै खोतल्न चाहेनन् । त्यसैले गल्ती गर्ने समूहले गल्ती स्वीकार्नुपर्ने अनि माफी माग्नुपर्ने कुरालाई वाक् स्वतन्त्रता एवं मानवअधिकार जस्ता मौलिक हकको दृष्टिकोणबाट जोडदार रूपमा उठाइरहे पनि (बस्नेत सन् २००७) मिडिया वा मानवअधिकार रक्षक आफैँले माफी मागेको उदाहरण कहिल्यै पाइँदैन । मिडियाले आफूले गरेको गल्तीको माफी माग्नु नपर्ने, उत्पीडित समुदायको मानवअधिकार हनन्को कारण अधिकारकर्मीहरूले खोतल्नु नपर्ने तर उत्पीडितहरूबाट कुनै गल्ती भएमा उनीहरूले माफी माग्नुपर्ने, जवाफदेही हुनुपर्ने अनौठो न्याय प्रणाली (विधिको शासन) को कल्पना सञ्चार एवं मानवअधिकार जगतमा देखिन्छ । यही चिन्तन, कार्यशैलीले मधेस विद्रोहलाई मात्र हैन नेपाली समाजलाई नै ठूलो तवरमा साँघुरो बनाएको छ । यसले:

- वाक् स्वतन्त्रता एवं सूचनाको हकको बुझाइलाई साँघुरो बनाएको छ ।
- मानवअधिकारलाई उत्पीडन पूर्वको रोकथाम नभएर क्षतिपछिको प्राविधिक गणना एवं अन्यायपूर्ण कानूनी प्रक्रियागत उपचार खोज्ने कार्यमा सीमित बनाएको छ ।
- राजनीतिक चिन्तन र/वा विचारको बाटोलाई सङ्कुचित तुल्याउँदै मिडिया र मानवअधिकारकर्मीहरू राजनीतिक दलहरूले निर्माण गरिरहेको साँघुरो दायरामा आफूलाई समाहित गर्न अभिसप्त रहेको दृष्टान्त स्थापित गरेको छ ।

यही कारण पहाडी पहिचानमा निर्मित नेपालीपन/नेपालीत्वले हेपिएका मधेसी मात्र हैन; नेपाली समाज र राष्ट्रले अँगालेको जातीय संरचनामा पेलिएको दलित;

हिन्दू राष्ट्र, नेपाली समाजमा हावी जातीय एकरूपताको सोचले ठगिएको जनजाति र पुरुष प्रधान राज्यमा दबिएका महिलालाई पनि मिडियाको प्रभावबाट बाहिरै राखिएको पाइन्छ। मानवअधिकारको क्षेत्रमा समेत यस्ता वञ्चित समुदायका पीडाहरू पूर्ण रूपमा नसमेटिएकोले उनीहरूको लागि मानवअधिकार गर्वसाथ जीउन पाउने हक बनिरहेको छैन। लोकतन्त्रको अनुभूति कुनै पनि प्रकारले गर्न नपाएका समूहहरूलाई आफ्नो क्षेत्रमा कस्तो ठाउँ दिँदै जाने भन्ने विषयमा सञ्चार/मानवअधिकारकर्मीसँग ज्ञान/सीपको अभाव भएकोले पनि यस्तो स्थिति उत्पन्न भएको हो।

यस्ता बृहत् सन्दर्भ एवं सामाजिक पृष्ठभूमिमा मात्र सञ्चारकर्मीको सुरक्षाको बहस सार्थक हुन्छ। अन्यथा प्रेस स्वतन्त्रता वा सूचनाको हकको लागि उठ्ने आवाजहरू अपूरो एवं निरर्थक हुन्छन्, जसले मिडियालाई समेत असुरक्षित बनाउँछ।

असुरक्षित मिडिया

अघिल्लो खण्डका उदाहरणबाट बुझिन्छ, मिडियाले आफ्नो विश्वसनीयता गुमाउँदै छ। यो आम उपभोक्ताप्रति मात्रै हैन पत्रकारहरूप्रति नै उत्तरदायी र जवाफदेही छैन। नाम नखोल्ने सर्तमा कान्तिपुर पब्लिकेसन्सको सम्पादकीय टोलीका एक सहकर्मी भन्छन्:

प्रत्येक दिन कान्तिपुरमा गलत समाचारहरूको लस्कर देखिन्छ। ती समाचारलाई कान्तिपुरले सच्याउने चेष्टा गर्दैन। हरेक दिन यति धेरै सूचना सच्याउन सम्भव पनि हुन्न। तर लेखकहरूले यिनै सूचनालाई आधार बनाएर विचार लेखे भने त्यो विश्लेषण सही त हुँदैन, स्वाभाविक रूपमा राम्रो र तथ्यपरक पनि हुँदैन।

यसको अर्थ सूचनाको विश्वसनीयताप्रति सञ्चारकर्मीहरू नै विश्वस्त छैनन्। तर यस्ता अनौपचारिक स्वीकारोक्ति बाहिर आउँदैनन्। यसबारे न मिडियाकर्मीहरू आफैँ केही लेख्छन्, न अरूले लेख्यो भने सहजै छाप्छन्। सामान्य अवस्थामै मिडियाको हाल यस्तो छ। तर समाज आन्दोलित र आक्रोशित बनेको बेला, स्थानीय तहमा विभिन्न उथलपुथल भइरहँदा एवं कतिपय असामान्य स्थितिमा मिडियाको अविश्वसनीयतालाई समेत सञ्चारकर्मीले स्वाभाविक मानेको पाइन्छ। मधेसमा कार्यरत धेरै पत्रकारहरू भन्छन्, नैराश्यको भुङ्ग्रोमा मधेस जलिरहँदा काठमाडौँमा केन्द्रित ठूला प्रकाशन गृहहरूले सम्पादक-समाचार शाखा र न्यूज डेस्क-जिल्लाका संवाददाताबीच समाचारको प्रकार/स्वरूप, विषयवस्तुको

प्राथमिकता एवं प्रस्तुतिबारे औपचारिक रूपमा सरसल्लाह गरेको उदाहरण नगण्य छ। न नयाँ पत्रकारलाई संस्थाले नियुक्त गर्दा नै कुनै निर्देशिका दिने गरिन्छ। अनौपचारिक रूपमा जिल्लाका पत्रकारहरूको न्यूज डेस्कका सहकर्मीहरूसँग आफ्नै प्रकारको सम्बन्ध/संवाद हुने गरेको बुझिन्छ। मूलतः स्थानीय पत्रकारहरूकै तत्परतामा कोही कोहीको सम्पादकसँग कुराकानी हुने गर्छ। साथै उनीहरूले निरन्तर समाचार पठाइरहे पनि आफूले पठाएअनुसार ती प्रकाशित नहुने गुनासो सबैको छ। समाचारको काँटछाँट हचुवाको भरमा हुने साथै प्रकाशन गृहहरूले कुनै निर्देशन उनीहरूलाई नदिएको गुनासो गर्ने पत्रकारहरू विराटनगरदेखि वीरगञ्जसम्म प्रशस्तै भेटिन्छन्।^{१३} यस्ता अनेकौं अभ्यासले सूचनाको अविश्वनीयतालाई प्रश्रय दिइरहेको छ।

यीलगायत अन्य धेरै अभ्यासको कारण पत्रकारहरूको मनोबल कमजोर देखिन्छ। मधेस आन्दोलनकै समयमा समाजमा तीव्र धुवीकरण भइरह्यो। द्वन्द्वात्मक प्रारूपमा निरन्तर फेरबदल आइरह्यो। राजनीतिक खोलमा अमानवीय हिंसाको दबदबा रह्यो। यसले सञ्चारकर्मीको व्यावसायिक चुनौतीलाई बढावा त दियो नै भौतिक असुरक्षासमेत प्रधान बन्दै गयो। परिस्थितिको जटिलताले गर्दा चाहेर पनि कतिपय अवस्थामा सञ्चारकर्मीहरू केवल सञ्चारकर्मी नरहने परिवेश बन्यो। अवस्थाअनुसार पत्रकारहरू अभियन्ता वा राजनीतिक कार्यकर्ता बने वा बन्न बाध्य भए। यसको विपरीत राजनीतिक कार्यकर्ता भएर ज्यान जोगाउन गाह्रो भएकोले बाँच्नलाई पत्रकार समेत बने। अर्कोतर्फ खास गरी द्वन्द्वात्मक अवस्थामा मानवअधिकारको पक्षमा हर्ताकर्ता भएर सञ्चारकर्मीहरू अघि आउनु पर्ने अप्ठेरो पनि गाँसियो। यसले तेस्रो पक्षलाई को सञ्चारकर्मी हो र को होइन भनी खुट्टाउाउन हम्मै भइरह्यो। यी सबै पक्षलाई ध्यान दिँदै केवल साक्षी बस्ने र लेख्ने पेसामा मात्र सञ्चारकर्मीहरू सीमित रहेनन्। तर पत्रकारहरूको भौतिक सुरक्षाको चर्चा गरिरहँदा वा यस्ता जटिल अवस्थावीच कुनै घटनाको

^{१३} २०६३ माघपछि पत्रकारहरूसँग विभिन्न समयमा पटकपटक कुराकानी गरिएको आधारमा। विश्वका विभिन्न देशमा द्वन्द्वात्मक अवस्थामा पत्रकारिता गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय पत्रकारहरूसँग पनि यस्तो अनुभव छ। अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा देश विशेषको स्थानीय परिवेश, आन्तरिक आवश्यकता एवं घटनाको संवेदनशीलतालाई ठूला अन्तर्राष्ट्रिय मिडियाले वेवास्ता गरिरहन्छ। स्थानीय चासो विरुद्ध ठूला व्यापारी मिडियाले सिर्जना गरेको समाचारको कृत्रिम भागले न्यूज डेस्क र द्वन्द्वात्मक अवस्थामा कार्यरत पत्रकारहरू बीच समाचारको प्राथमिकता एवं आवश्यकतामा मतान्तर रहने, तनाव उत्पन्न हुने भएकाले 'न्यूजरूम' सँग विवाद रहिरहन्छ (टम्बर र वेक्टर सन् २००६)। नेपालमा न्यूजरूम संस्कृतिको अनुभवबारे यसै अङ्कमा प्रकाशित रमा पराजुलीको लेख हेर्नुहोस्।

समाचार उत्पादन गर्दा मिडियाको सामाजिक सम्बन्धलाई पन्छाउने गरिन्छ । यस्ता पक्षहरूलाई मिडियाले बेवास्ता गरेकै कारण समाचारको प्राथमीकरण, गहिरो सामाजिक सम्बन्ध एवं आफ्नो पेसागत सुरक्षासँग गाँसिएका उच्च तहका तालिमहरू न मिडिया गृहहरूले दिने गरेका छन् न स्थानीय तहमा पत्रकारहरूबाट यसको जोडदार माग भएको छ ।

बरू ठूला मिडियाहरूले आन्तरिक द्वन्द्व चर्कदै जाँदा राष्ट्रिय सुरक्षाको खोलमा मानवीय सुरक्षालाई अवमूल्यन गरेका छन् । राज्यको प्रपञ्च र सरकारमा विद्यमान शक्तिहरूको राजनीतिक स्वार्थलाई मिडियाले प्रश्रय दिनाले नै यस्तो भएको छ । स्थानीय मिडियाले विषयवस्तुको उत्पादन एवं प्रस्तुतिमार्फत यस्ता स्थितिलाई चिर्ने सम्भावना भए पनि त्यसतर्फ विरलै ध्यान दिन्छ । यसको लागि अन्य कुराको अलावा स्थानीय विचार, सर्वसाधारणको सोचाइलाई महत्त्व दिने प्रक्रियाको पर्याप्त प्रवर्द्धन भएको छैन । यस्ता पक्षहरूलाई बेवास्ता गरिएकोले नै 'पत्रकारको सुरक्षा चिन्ताजनक' रहेको समाचार मिडियामा छाउँदा स्थानीय तहमा यसले अपेक्षाकृत समर्थन पाउँदैन । समग्रमा यी अवस्थासँग जुध्ने सार्थक संयन्त्रको अभाव छ । काठमाडौँमा यी विषयहरूमा धेरै गोष्ठीहरू हुन्छन्, केही काठमाडौँबाहिर पनि हुन्छन् । धेरै समाचार/विचारहरू लेखिन्छन् । सडकमा अनगिन्ती प्रदर्शन हुन्छन् । नेपाल पत्रकार महासङ्घका अनेकौँ मिसन धेरै ठाउँमा पुग्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मिसन पनि आउँछन् । बस त्यति हो । नेपाल पत्रकार महासङ्घमा हटलाइनको व्यवस्था गर्ने कार्यवाहेक न कुनै संयन्त्र निर्माण भएको छ, न केही संस्थागत प्रयासहरू नै देखिन्छन् जसले पत्रकारलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति दिओस् ।^{१४} यी पक्षहरूलाई मानवीय एवं भौतिक स्रोत सम्पन्न बनाउने न आवाजहरू नै मिडियामा उठ्छ । यसको लागि अरू सबै पक्षभन्दा राज्यमा देखिएको कानूनविहीन अवस्था सबैभन्दा ठूलो कारक बन्छ । युवराज घिमिरे लेख्छन्, "सर्वोच्च अदालतलाई कार्यपालिकाअन्तर्गत ल्याउने षड्यन्त्रलाई उनले (गिरिजाप्रसाद कोइरालाले) रोक्न चाहेनन् र यी सबै सफलतापछि स्वाभाविक रूपमा सञ्चारमाध्यम अर्को निसाना बन्छ भन्ने कुरामा कसैलाई शङ्का थिएन" (घिमिरे २०६४: ५८) । २०६३ वैशाखको परिवर्तनपछि दण्डविहीनतालाई संस्थागत गर्दै गएको राजनीतिक अभ्यासले मिडियालाई पनि नराम्रोसँग गाँज्यो ।

^{१४} भारतमा समेत सुरक्षा संयन्त्र निर्माणका लागि गहकिलो प्रयास भएको पाइँदैन । दशकौँदेखि असुरक्षित अवस्थामा कार्यरत उत्तर-पूर्वी भारतका प्रान्तहरूको अनुभव यसको ज्वलन्त उदाहरण हो, जसलाई दिल्लीमा अवस्थित मिडियाले समेत बेवास्ता गरेको छ (चक्रवर्ती सन् २०००) ।

यद्यपि सञ्चारमाध्यम वा पत्रकारमाथिको आक्रमणलाई कानूनी राज्यसँग जोडेर गहकिलो रिपोर्टिङ भएको उदाहरण पाइँदैन । २०६४ असोज १८ गते नेकपा (माओवादी) बाट बाराका पत्रकार वीरेन्द्रकुमार साह अपहरित भए । उनी मारिएको खबर कात्तिक २० गते औपचारिक रूपमा सार्वजनिक भयो । करिव एक महिनाको यो समयावधिमा सडक, सदन र सञ्चारमा केवल साह मात्र छाए । साहको हत्या हुनु वा कुनै पनि मानिस मारिनु सम्पूर्ण दृष्टिबाट गलत हो । यसको विरोध सर्वत्रबाट हुनु उत्तम रह्यो । हुनु पनि पर्छ । तथापि टीठ लाग्दो तथ्य, साह मारिनुको स्थानीय सामाजिक पृष्ठभूमि एवं तनावबारे समयमा गोविन्द परियारको रिपोर्ट (परियार २०६४) बाहेक कुनै सञ्चारकर्मीले छानबिन गरेर केही लेखेनन् । यही नै नेपाली मिडियाको चरित्र हो, जहाँ घटनाको सक्दो प्रचार त गरिन्छ तर गहिराइमा पुगेर गहन सामग्री बाहिर ल्याइँदैन । बरु न्यूनतम व्यावसायिक कर्मबाट विमुख रहँदै 'प्रेस स्वतन्त्रता' का ठूलाठूला कुरा गर्न एवं प्रत्यक्ष राजनीतिमा संलग्न हुन पत्रकारहरू रुचाउँछन् । त्यसैले साहको अपहरण र हत्या पनि मिडियाको लागि नेकपा (माओवादी) लाई चर्को आलोचना गर्ने एउटा ठूलो अवसर मात्र बन्यो । सामाजिक-राजनीतिक सम्बन्धको गहिराइमा जान सञ्चारकर्मीको लागि यो घटना पर्याप्त रहेन । न कुनै संयन्त्र निर्माण गर्ने पहल गर्न ।

यसै ताका अपहरणमा परेका प्रकाश ठकुरीबारे भने नेपाल पत्रकार महासङ्घको अडान भिन्न रह्यो । उनी राजावादी राजनीतिमा संलग्न भएको र केवल पत्रकार मात्र नभएको पक्षलाई महासङ्घले बढी जोड दियो । वीरेन्द्रकुमार साह पनि नेकपा (एमाले) सँग सक्रिय राजनीतिमा गाँसिएको व्यक्ति थिए । ठकुरीको सन्दर्भमा राजा विरोधी राजनीति निर्णायक रहेकोले उनको राजनीतिक संलग्नता प्रधान पक्ष रह्यो । साहको सन्दर्भमा नेकपा (एमाले) सँग सक्रिय राजनीतिक आबद्धता, नेकपा (माओवादी) सँग स्थानीय स्वार्थको कारण लामै समयदेखि बढ्दै गएको तनाव, आर्थिक खिचातानी एवं राजनीतिक स्वार्थ महत्त्वपूर्ण रहेन । मूलतः प्रकाश ठकुरीको राजनीतिक अवतारलाई महासङ्घले प्राथमिकता दिएपछि मिडिया जगतभित्र सानो तप्काबाट महासङ्घको चर्को आलोचना भयो । *द काठमाडौँ पोष्ट*ले 'पत्रकार त आखिर पत्रकारै रहेको' सम्पादकीय लेख्यो (*द काठमाडौँ पोष्ट* सन् २००७डी) ।

केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म सञ्चारकर्मीहरू र मिडिया प्रत्यक्ष राजनीतिमा जेलिएका दृष्टान्तहरू धेरै छन् । तर जब सञ्चारकर्मीमाथि आक्रमण हुन्छ, यो पाटोलाई ओभेलमा पारिन्छ, पृष्ठभूमिमा रहेको सामाजिक सम्बन्धलाई पन्छाइन्छ, र केवल घटनालाई मात्र सतही रूपमा सार्वजनिक गरिन्छ । तथापि राजनीतिक वृत्तमा तीव्र रहने वैचारिक द्वन्द्व, सैद्धान्तिक मतभिन्नता एवं व्यावहारिक स्वार्थसँग

मिडियाको सम्बन्ध अन्योन्याश्रित छ । अन्तर्राष्ट्रिय पत्रकार महासङ्घ भन्छ, “सदाभै आफ्नै देशमा काम गर्ने सञ्चारकर्मी सबैभन्दा जोखिममा हुने गर्छन् । जहाँ राजनीतिक अवस्था अस्थिर हुन्छ त्यहाँ मिडिया विरुद्धको हिंसा प्रत्यक्ष देखिने गरेको छ” (आइएफजे सन् २००७) । आइएफजेको उक्तिअनुसार मिडियामाथिको हिंसात्मक आक्रमण र काम गर्ने असहज स्थितिसँग चलायमान राजनीतिको गहिरो सम्बन्ध छ । तथापि अधिकांश घटनाबारे नेपाली मिडियामा प्रवाह भइरहेका सूचनाले यसतर्फ सङ्केत गर्दैनन् । न व्यावसायिक जटिलता केलाउने प्रयास भएको देखिन्छ, न राजनीतिक सन्दर्भ नै । यस्तो प्रवृत्तिले मिडियाको गतिशीलतालाई सघाउँदैन, न समस्यासँग जुध्न केही आधार दिन्छ ।

मधेस विद्रोहको समयवर्धमा मात्र (२०६३ माघ १ देखि २४ गतेसम्म) पूर्वी र मध्य तराईका जिल्लामा १९ जना पत्रकारमाथि आक्रमण भयो । पत्रकार महासङ्घका पाँच कार्यालय र सञ्चार संस्थाहरूमा तोडफोड भयो । २३ पत्रकारले गम्भीर खालका धम्की र दुर्व्यवहारको सामना गर्नुपऱ्यो । १९ पत्रकारलाई कार्यस्थल छाड्न बाध्य बनाइयो । ५३ ओटा प्रकाशन बन्द गरिए । सञ्चार संस्थाका १२ ओटा सवारी साधन तोडफोड गरियो (घले सन् २००७) । मधेस विद्रोहकै क्रममा मिडियामाथिको ज्यादति हदैसम्मको रह्यो । यद्यपि अन्य सन्दर्भमा पनि सञ्चारकर्मीहरू आक्रमणमा परेको स्थिति धेरै छ । २०६३ सालभरि २२४ पत्रकारहरू विभिन्न खाले आक्रमणको शिकार बने ^{१५} अर्थात् मधेस विद्रोहबाहेक पनि २०६३ सालमा १६४ पत्रकारहरू विभिन्न आक्रमणका शिकार बने । छोटो समयमा धेरै आक्रमण भएको तथ्य मधेसमा महत्त्वपूर्ण भए पनि मधेसलाई हेर्ने सांस्कृतिक दृष्टिकोण एकपक्षीय रहेकै कारण अन्य क्षेत्रमा सञ्चारकर्मीमाथि भएको आक्रमणको यति तीव्र र चर्को आलोचना भएन । तथापि सञ्चारकर्मीलाई देशभरि जोखिम छ । यस्तो जोखिमपूर्ण अवस्थामा सञ्चारकर्मीहरू आफैले आफ्नो सुरक्षाको लागि सचेत भएर काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ । संस्थागत सुविधा एवं सुरक्षाका संयन्त्रहरू न्यून छन् । अझ राज्य जीर्ण बन्दै जाँदा यो असुरक्षा भन् विकराल बनिरहेको छ ।

सर्वसाधारणलाई न्यूनतम सुविधा पुऱ्याउने हिसाबले समेत यो समयमा राज्य पड्गु हुँदै गयो । राज्य जीर्ण एवं कमजोर रहेको विविध पक्षबारे मिडियाले राम्रो रिपोर्टिङ गरेको भए पनि यो स्थितिबाट थोरै सहज हुने सम्भावना रहन्थ्यो । यस्ता अनेकौं पक्ष एवं वास्तविकताबारे मिडियालाई थाहा नभएको होइन तर

^{१५} यातना/आक्रमण ६९, दुर्व्यवहार/धम्की ७७, प्रकाशन/प्रसारणमा हस्तक्षेप ३१, व्यवसायमा हस्तक्षेप २४, पत्रकार विस्थापन १२, पक्राउ ४, निष्कासन ४, अपहरण १ (गाउँले सन् २००६) ।

घच्चीको काम हुने गर्दैन । वीरेन्द्रकुमार साहको विषयमा उनी अपहरण भएकै दिन अपहरणकारीहरूको नाम सहित साहकी पत्नी उमरावतीले औपचारिक जानकारी गराएकी थिइन् । तर प्रहरी/प्रशासन लामै समय निस्क्रिय रह्यो । दैनिक, साप्ताहिक र पाक्षिक पत्रिकाहरूमा यो एक महिनामा वीरेन्द्रकुमार साहबारे सयौँ समाचार/विचार आए पनि स्थानीय प्रहरी/प्रशासन निस्क्रिय रहेको विषयमा एउटा पनि गतिलो सामग्री उत्पादन गरिएन ।

२०६४ कात्तिकमै गाउँ विकास समितिका सचिवहरूले राजीनामा दिने कार्य तीव्र रह्यो । कात्तिक २२ गते सप्तरीमा मात्र ४१५ जनाले राजीनामा दिए । सिरहामा पनि यसैताका करिब ३०० ले राजीनामा दिए । यसलाई धेरै मिडियाले 'सुरक्षा प्रत्याभूतिको पूर्ण अभाव' भने । अझ द काठमाडौँ पोष्टले त यही विषयमा कात्तिक २३ गतेको सम्पादकीयमा सरकार प्रभावकारी र जवाफदेही नभएकोले मिडियाले के गरोस्, मिडिया पनि लाचार छ भन्यो (द काठमाडौँ पोष्ट सन् २००७सी) । सम्पादकीयमा आफ्नो लाचारीपन दर्शाउन सरकारको अप्रभावकारिता, राज्य संयन्त्रको अनुपस्थिति, मधेसका सशस्त्र समूहहरूको प्रभावकारिता, तरल राजनीति आदि कारणलाई ढाल बनाइयो । यद्यपि यो सम्पादकीय पूर्व पनि र पछिसमेत स्थानीय परिवेश एवं बहुपक्षीय जटिलताको अभाव अधिकांश रिपोर्टिङमा सदैव रहिरह्यो । यस्ता जटिलताहरूलाई सुल्झाउन गहकिलो विषयवस्तु भने मिडियाले उत्पादन गरेन । तर सङ्घट आइपर्दा मिडियामाथि जेलिएको सामाजिक पृष्ठभूमि एवं राज्य-व्यवस्था जीर्ण बन्दै गएका पक्षलाई पन्छाएर केवल 'प्रेस स्वतन्त्रता' को नारा चर्को रूपमा उठेछ ।

अर्को एउटा उदाहरण हेरौं । मोरङ र सुनसरीमा मात्र मधेस आन्दोलनको क्रममा बाह्र ओटा एम्बुलेन्समा आक्रमण भयो । तत्काल मानवीय सेवा पुऱ्याउने दृष्टिबाट, त्यसमाथि पनि यातायातका अरू साधनहरू नचलेको समयमा एम्बुलेन्समाथिको आक्रमण आवश्यकता एवं महत्त्वको हिसाबले धेरै सङ्गीन एवं संवेदनशील प्रहार थियो । तर भयावह परिवेश एवं सामाजिक सन्दर्भलाई ध्यानमा राखेर यी घटनाले मिडियामा न्यायोचित स्थान पाएनन् । यही समयमा प्रेसका गाडीहरूमा भएका आक्रमण भने मिडियाको लागि ठूलो विषयवस्तु बन्यो । यो मानवीय संवेदनाको चरम अभाव थियो । पत्रकारहरूको लागि त केवल मिडियामाथिको आक्रमण नै सर्वेसर्वा एवं महत्त्वपूर्ण रह्यो । ती 'प्रेस स्वतन्त्रता' माथिको आक्रमण बने ।

प्रेस स्वतन्त्रतामाथिको प्रहार हरेक हिसाबले गलत हुँदाहुँदै पनि मिडियाले यो बहसलाई सार्थक बनाउन सकेको छैन । सामाजिक स्वार्थ-सम्बन्धलाई पन्छाएर

एकलकाँटे हिसाबले अनेकौँ घटनाबारे समाचार उत्पादन गर्ने अभ्यासले यो बसहलाई प्रभावित गरेको छ। साथै सञ्चारकर्मीको असुरक्षालाई अझ सघन बनाउँदै लगेको छ। यी अभ्यासले गैर-लोकतान्त्रिक संस्कारलाई फस्टाउन भन्नु सघाएको बुझिन्छ।

अन्त्यमा

राज्य जिम्मेवार हुनुपर्छ भन्नु सजिलो छ। तर राज्यलाई जिम्मेवार बनाउन, कानूनी दायरामा ल्याउन साथै फराकिलो सन्दर्भमा विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गर्न मिडिया पटकपटक चुकिरहेछ। अर्कोतर्फ आफ्नो संवाददाताहरूको मनोबल उच्च राख्न साथै दृढतापूर्वक उनीहरूलाई काममा तल्लीन बनाउन मिडियाका सङ्घसंस्थाहरूले ठोस पहल गरिरहेको पाइन्छ। अर्को शब्दमा, लोकतन्त्रलाई सुदृढ बनाउन मिडिया धेरै हिसाबले असफल भइरहेको छ - व्यावसायिक तहमा, अनि राजनीतिक सन्दर्भमा समेत।

मिडिया (र मानवअधिकार पनि) लोकतन्त्रको लागि अपरिहार्य माध्यम मात्र हैन सबैभन्दा प्रमुख सारथी मानिन्छ। त्यसैले लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलको विकल्प नरहेकोले दलहरूले एकाधिकार स्थापित गर्न खोजे जस्तै 'यो राष्ट्र हामीले दिएको सूचनाको भरमा चलेको छ' भन्ने विचित्रको मानसिकताबाट नेपाली मिडिया ग्रसित छ। 'मानवअधिकारविना लोकतन्त्र सम्भव छैन' भन्ने मान्यता मानवअधिकारवादीहरूमा समेत सघन छ। पत्रकारिता साथै मानवअधिकारले लोकतान्त्रिक समाज व्यवस्था निर्माणमा सघाउँछ, भन्ने तर्क नयाँ होइन। तर माइकल सुड्सन लेख्छन्, "यसमा शङ्का छैन लोकतन्त्रलाई प्रेसको आवश्यकता छ। तर प्रेस आफैँमा लोकतन्त्र होइन र यसले लोकतन्त्र निर्माण पनि गर्दैन। दशकौँदशक यो गैरलोकतान्त्रिक, अधिनायकवादी, र निरङ्कुश राज्यसँग रहेका प्रमाण छन्" (सुड्सन सन् २००३: १९८)। सुड्सनको तर्क छ, समाचार विशिष्ट हुँदैन र जसले चाहे पनि हासिल गर्न सक्ने भएकै कारण प्रेसलाई जहाँतहीं लोकतान्त्रिक रूपमा हेरिन्छ। प्रेसले एकदमै रचनात्मक एवं सशक्त नागरिक हुन सहयोग गर्छ, भन्ने छैन। त्यसैले निर्वाचित विधायिका एवं स्वतन्त्र प्रेस भएको ठाउँमा केही प्रभावहरू फरक भए पनि सबै प्रकारको राज्य व्यवस्थामा मिडिया हुने भएकोले लोकतन्त्र बेगर यसको कल्पनै गर्न नसकिने होइन (सुड्सन सन् २००३: १९७-२००)। तथापि प्रेसले निजी व्यक्तिलाई दैनन्दिनीका सार्वजनिक सवालहरूमा स्वतन्त्रपूर्वक सार्वजनिक संवादमा ल्याउँछ, जसले 'सार्वजनिक वृत्त' निर्माण गर्न सघाउँछ। वेनेडिक्ट एन्डरसनले भने जस्तै समाचारको भूमिकालाई

ध्यान दिँदा वा समाचार पढ्दा ठूलो समुदायमा सामूहिक भावनाको विकास हुन्छ वा 'काल्पनिक समुदाय' जन्मन्छ, जसले स्थानीयता, क्षेत्रीयता वा एकै राष्ट्रको साझा भावना विकास गर्न सघाउँछ (एन्डरसन सन् १९८३)। त्यसैले लोकतन्त्रमा मिडियाको भूमिका महत्त्वपूर्ण भएका र हुनसक्ने उदाहरण धेरै छन्।

जहाँ कुनै समूह वा संस्थाको स्वतन्त्र अस्तित्व रहन्छ त्यहाँ मात्र लोकतन्त्रको विकास हुने विश्वास गरिन्छ। मिडियाको पनि स्वतन्त्र अस्तित्व हुन्छ, भन्ने कल्पना गरिएकै कारण यसले लोकतान्त्रिक उद्देश्यलाई समेत सघाउने आशा गरिएको हो। यही 'स्वतन्त्र अस्तित्व' ले राज्य र राजनीतिलाई नियन्त्रणमा राख्न सघाउँछ, एवं सार्वजनिक वृत्तमा चौतर्फी विचारहरूको टकरावबाट पर्याप्त संवादको प्रवर्द्धन गर्दै बहसको संस्कारलाई उच्च बनाउँछ, र लोकतान्त्रिक समाज निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने आशा गरिन्छ।

व्यवहारमा मिडिया विशिष्ट राजनीतिक परिवेश, आर्थिक प्रलोभन एवं सामाजिक शक्ति-सम्बन्धको महत्त्वपूर्ण हिस्सेदार भएकोले स्वतन्त्र त हुँदैन नै वास्तवमा मिडिया धेरै अवस्थामा वस्तुनिष्ठसमेत हुँदैन। मिडियामा समाचार उत्पादन एवं सूचना प्रवाहलाई प्रायशः सञ्चारकर्मीको रुचिले निर्देशित गरिरहेको हुन्छ, जुन विशिष्ट सामाजिक परिवेशद्वारा निर्देशित हुन्छ। त्यसैले अक्सर समाचारहरू सामाजिक स्वार्थलाई सघाउन माथिबाट तल जान्छन्, तलबाट माथि होइन। समाजमा धेरै विविधता भए पनि समाचारको विषयवस्तु व्यापक र सघन हुन्छ, अक्सर यी सतही हुन्छन्, यसलाई प्रस्तुतिले जित्छ। यसरी विषयवस्तु प्रभावित भएकैले कौशल्यादेवीको बलात्कारको घटना पुरुष पत्रकारहरूको लागि मानवीय संवेदनाको विषयभन्दा बढी महिलाको चरित्र, सेनाको डर एवं नेकपा (माओवादी) को राजनीतिक स्वार्थकै कारण समाचार बन्दैन। नेपालगञ्ज जस्तो दङ्गा शासकीय एवं वर्चस्ववादीहरूको दृष्टिकोणकै कारण साम्प्रदायिक तनाव फैलिने डरले ओभेलमा पारिन्छ। त्यस्तै वीरेन्द्रकुमार साहलगायत अन्य पत्रकारहरू मारिँदा मिडियामा प्रशस्तै सामग्री छ, पनि हत्याका जटिल कारण एवं पृष्ठभूमि नखोतलिकन स्वतन्त्रताका नारा एवं विरोधका स्वरहरूले मात्र मिडियामा प्रधानता पाउँछन्। यस्ता सतही सामग्रीले धेरै अवाञ्छित चलखेललाई ढाक्न एवं समाजमा अन्तरनिहित स्वार्थलाई बिर्सन जोड पुऱ्याउँछ।

मिडियामा भएका यस्तै अभ्यासका कारण यो दोहोरो मारमा परेको छ। एकातर्फ सञ्चारकर्मीहरूको असुरक्षा अकासिएको छ। अर्कोतर्फ अनेकौँ सामाजिक धरातल एवं वास्तविकताबाट मिडिया टाढिँदै गएको छ। अर्थात् मिडियाको

धन्यवाद छ। लेखको प्रारम्भिक मस्यौदामा बहुमूल्य सुझाव दिनु हुने देवराज हुमागाई, इन्दु नेपाल, सेरा तामाङ र प्रत्यूष वन्तप्रति विशेष आभारी छु। यसमा विद्यमान कमीकमजोरी मैरै हुन् भन्नु नपर्ला।

सन्दर्भ सामग्री

- कान्तिपुर। २०६४क। कान्तिपुरमा माओवादी युनियनको नाङ्गे हस्तक्षेप। १० असोज, पृ. १।
कान्तिपुर। २०६४ख। माओवादीविरुद्ध आन्दोलन घोषणा। १६ असोज, पृ. १।
गाउँले, शिव, सं.। सन् २००६। प्रेस स्वतन्त्रता सङ्कटाका एक वर्ष: १९ माघ २०६१
पछिको एक वर्षको नेपालको प्रेस स्वतन्त्रताको अवस्था। काठमाडौं: नेपाल पत्रकार
महासङ्घ।
गौतम, भास्कर। २०५८। पूर्वाञ्चलमा मिडिया: सम्भावना र चुनौतीबीच केही प्रयास
केही प्रवृत्ति। क्षेत्रीय मिडिया: विगत र वर्तमान। प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. ४१-८४।
काठमाडौं: मार्टिन चौतारी/सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र।
गौतम, भास्कर, सं.। २०६४। मधेस विद्रोहको नालीबेली। काठमाडौं: मार्टिन चौतारी।
घले, खिम। सन् २००७। मधेस र जनजाति आन्दोलनमा नेपाली प्रेस। प्रेस स्वतन्त्रता:
लोकतन्त्रको एक वर्ष। बलराम बानियाँ, सं., पृ. १०३-११८। काठमाडौं: नेपाल
पत्रकार महासङ्घ।
घिमिरे, युवराज। २०६४। व्यक्तिगत सम्मान, सुरक्षा र सञ्चारमाध्यम। समय
४(१७७): ५८।
घिमिरे, सञ्जय र रामजी दाहाल, सं.। २०६४। बन्दुकको मारमा कलम: सशस्त्र
द्वन्द्वमा मारिएका पत्रकारहरूको विवरण। काठमाडौं: नेपाल पत्रकार महासङ्घ।
जनआस्था। २०६४। सेनाद्वारा बालिकाको सामूहिक बलात्कार। ४ पुस, पृ. ८।
जनदिशा। २०६४। शोषणविरुद्धको आन्दोलन जायज। १७ असोज, पृ. १/७।
जैसी, जन्मदेव। २०६४। मजदुर विद्रोहमा माओवादीको साथ छ: डा. भट्टराई।
१७ असोज, पृ. १।
नेपाल पत्रकार महासङ्घ। २०६४। मधेश आन्दोलनमा प्रेस। काठमाडौं: नेपाल पत्रकार
महासङ्घ।
पराजुली, शेखर। २०६४। मिडिया संवाद: नेपाली पत्रकारितावारे अन्तर्वाता। काठमाडौं:
मार्टिन चौतारी।
परियार, गोविन्द। २०६४। माओवादी शिकार। समय ४(१७९): २३-२५।
पाण्डे, जे। २०६३। नेपालगञ्जमा आज सद्भाव थाली। कान्तिपुर, १२ पुस, पृ. १/३।
पाण्डे, जे र जनक नेपाल। २०६३क। सद्भाव थालीमा हजारौं। कान्तिपुर, १३ पुस, पृ. ९।
पाण्डे, जे र जनक नेपाल। २०६३ख। नेपालगञ्जको स्थिति सुधार। कान्तिपुर,
१४ पुस, पृ. ९।

- बस्नेत, पूर्ण । सन् २००७ । मिडिया मिसन: सङ्क्रमणकालीन चुनौती । प्रेस स्वतन्त्रता: लोकतन्त्रको एक वर्ष । बलराम बानियाँ, सं., पृ. ८९-१०२ । काठमाडौँ: नेपाल पत्रकार महासङ्घ ।
- बस्नेत, पूर्ण । २०६४ । माओवादीका शिकार । हिमाल १७(१६): १६-१७ ।
- बानियाँ, बलराम, सं. । सन् २००७ । प्रेस स्वतन्त्रता: लोकतन्त्रको एक वर्ष । काठमाडौँ: नेपाल पत्रकार महासङ्घ ।
- महत, सुजित । २०६४ । वीरगञ्जको पत्रकारिता: नामभन्दा बढनाम बढी । मिडिया अध्ययन २: १९५-२१० ।
- मैनाली, रघु । २०५९ । रेडियो वचन । काठमाडौँ: सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह ।
- राउत, इन्द्र । २०६४ । यसरी भइरहेछ कान्तिपुरमा मजदुरहरूको शोषण । जनदिशा, १४ असोज, पृ. २ ।
- लुईटेल, गुणराज । २०६३ । राजनीतिक रिपोर्टिङमा मेरो अनुभव । मिडिया अध्ययन १: २५१-२६८ ।
- वन्त, प्रत्यूष । २०६४ । समावेशी मिडिया: बहसको खाका । समावेशी मिडिया । प्रत्यूष वन्त, हर्षमान महर्जन, देवराज हुमागाई र शेखर पराजुली, सं., पृ. १-३५ । काठमाडौँ: मार्टिन चौतारी ।

- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Bhattarai, Binod. 2004. *Nepali Press under Emergency: A Survey of the First Six Months*. Lalitpur: Himal Books.
- Bhusal, Thira L. 2007. FM Radio a Propaganda Tool for Parties? *The Kathmandu Post*, 2 December, p. 1/3.
- Chakraborty, Sanat K. 2000. *Media in Conflict Situation: A Northeast India Perspective*. New Delhi: New Concept Information System Ltd.
- Chomsky, Noam. 2003[1991]. *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda (Post 9/11 edition)*. New Delhi: ETCH, An Imprint of Natraj Publishers.
- IFJ (International Federation of Journalists). 2007. "Tragedy Unlimited" Says IFJ as Killings of Journalists in 2007 Maintain Record Levels. http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=25864&URL_DO=DO_PRINTPAGE&URL_SECTION=201.html
- Murthy, Laxmi, ed. 2004. *Reporting Conflict: A Handbook for Media Practitioners*. Kathmandu: South Asia Forum for Human Rights (SAFHR).

- Onta, Pratyoush. 2002. Critiquing the Media Boom. In *State of Nepal*. Kanak Mani Dixit and Shastri Ramachandaran, eds., pp. 253-269. Lalitpur: Himal Books.
- Pradhan, Prateek. 2007. Arduous Path to Liberty. *The Kathmandu Post*, 3 October, p. 4.
- Schechter, Danny. 2005. *The Death of Media and the Fight to Save Democracy*. New Jersey: Melville House Publishing.
- Schudson, Michael. 2003. *The Sociology of News*. New York: W.W. Norton & Company.
- The Himalayan Times. 2006a. One Killed, 20 Hurt in Nepalgunj. 27 December, p. 1.
- The Himalayan Times. 2006b. Panel to Probe Nepalgunj Incidents. 28 December, p. 1.
- The Kathmandu Post. 2007a. Maoist Trade Union Targets Kantipur Publications. 27 September, p. 1/3.
- The Kathmandu Post. 2007b. Attack on Press is Attack on Democracy. 3 October, p. 1/3.
- The Kathmandu Post. 2007c. God Save the People [editorial]. 9 November, p. 4.
- The Kathmandu Post. 2007d. Thakuri's Abduction [editorial]. 16 November, p. 4.
- Tumber, Howard and Frank Webster. 2006. *Journalists Under Fire: Information War and Journalistic Practices*. London: Sage Publications.